तदेव तमसानुविद्धं अधर्माज्ञानावैराग्यानैश्वर्योपगं भवति। तदेव प्रक्षीणमोहावरणं सर्वतः प्रद्यो
तमानमनुविद्धं रजोमात्रया धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति। तदेव रजोलेशमलापेतं स्वरूपप्रति
ष्ठं सत्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रं धर्ममेघध्यानोपगं भवति। तत्परं प्रसंख्यानमित्याचक्षते ध्यायि
नः। चितिशक्तिरपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमा दर्शितविषया शुद्धा चानन्ता च सत्वगुणात्मिका चेय
मतो विपरीता विवेकख्यातिरिति अतस्तस्यां विरक्तं चित्तं तामपि ख्यातिं निरुणद्धि तदवस्थं संस्का
रोपगं भवति स निर्बीजः समाधिः। न तत्र किंचित् संप्रज्ञायत इत्यसंप्रज्ञातः द्विविधः स योगश्चित्तवृ
त्तिनिरोध इति। तदवस्थे चेतसि विषयाभावाद् बुद्धिबोधात्मा पुरुषः किंस्वभाव इति। तदा द्रष्टुः स्व स्वरूपप्र तिष्ठापि
[illegible]वस्थानं स्वरूपप्रतिष्ठा तदानीं चितिशक्तिर्यथा कैवल्ये व्युत्थानचित्ते तु सति तथापि भवंती
[illegible] कथं तर्हि दर्शितविषय [illegible] ष्ठानेयाः चित्तवृत्तयः तदविशिष्ट
[illegible] रेः। चित्तमयस्कान्तमणिकल्पं स

…येका… म कल्पेन व्यवति

…तोप्रलयं वा गच्छतीति ॥ ५

…शामिनः तस्माच्चित्तवृत्तिबोधे पुरुषस्यानादि

…ता। तुनि… ह्यस्या… …तेस्य ॥ ४ ॥ वृत्तयः पंचतय्यः क्लिष्टाक्लिष्टाः। क्लेशहेतु

…कर्माशयप्रचये क्षेत्रीभूताः क्लिष्टाः। ख्यातिविषया गुणाधिकारविरोधिन्यो ऽक्लिष्टाः। क्लिष्टप्रवा

…तिता अप्यक्लिष्टाः। क्लिष्टच्छिद्रेष्व… अक्लिष्टा भवंति। अक्लिष्टच्छिद्रेषु क्लिष्टा इति। तथाजातीयकाः संस्का क्लिष्टा ४

…त्तिभिरेव क्रियंते संस्कारैश्च वृत्तय इतीताः क्लिष्टाक्लिष्टाश्च पंचधा वृत्तयः ॥ ५ ॥ प्रमाणविपर्ययविकल्प

निद्रास्मृतयः। तत्र प्रत्यक्षानुमानागमाः प्रमाणानि। इंद्रियप्रणालिकया चित्तस्य बाह्यवस्तूपरागात् त

द्विषया सामान्यविशेषात्मनोऽर्थस्य विशेषावधारणप्रधाना वृत्तिः प्रत्यक्षं प्रमाणं। फलमविशिष्ट

२ पौरुषेयश्चित्तवृत्तिबोधः। बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुष इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः। अनुमेयस्य तुल्यजाती

येष्वनुवृत्तो भिन्नजातीयेभ्यो व्यावृत्तः संबंधो यः तद्विषया सामान्यावधारणप्रधाना वृत्तिरनुमानं। य

था देशांतरप्राप्तेर्गतिमच्चंद्रतारकं चैत्रवत्। विंध्यश्चाप्राप्तेरगतिः। आप्तेन दृष्टोनुमितो वार्थः परत्र स्वबो २

३५

धसंक्रांतये शाब्देनोपदिश्यते शाब्दज्ञानं तदर्थविषया वृत्तिः श्रोतुरागमः। यस्याश्रद्धेयार्थो वक्ता न दृष्टानु
मितार्थः स आगमः प्लवते। मूलवक्तरि तु दृष्टानुमितार्थे निर्विप्लवः स्यात्॥७॥ विपर्ययो मिथ्याज्ञानम
तद्रूपप्रतिष्ठं। स कस्मान्न प्रमाणं। यतः प्रमाणेन बाध्यते। भूतार्थविषयत्वात् प्रमाणस्य। तत्र प्रमाणेन
बाधनमप्रमाणस्य दृष्टं तद्यथा द्विचंद्रदर्शनं सद्विषयेनैकचंद्रदर्शनेन बाध्यत इति। सेयं पंचपर्वा भ
वत्यविद्या। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पंच क्लेशा इति। एत एव स्वसंज्ञाभिस्तमो मोहो महामो
हस्तामिस्रोंधतामिस्र इति। एते चित्तमलप्रसंगेनाभिधास्यंते॥८॥ शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः।
स न प्रमाणोपारोही न विपर्ययोपारोही वस्तुशून्यत्वेपि शब्दज्ञानमाहात्म्यनिबंधनो व्यवहारो दृश्यते।
तद्यथा। चैतन्यं पुरुषस्य स्वरूपमिति। यदा चितिरेव पुरुषः तदा किमत्र केन व्यपदिश्यते। भवति च व्य
पदेशे वृत्तिः। यथा चैत्रस्य गौरिति। तथा प्रतिषिद्धवस्तुधर्मा निष्क्रियः पुरुषः तिष्ठति बाणः स्थास्यति स्थि
त इति [illegible] र्थमात्रं दर्शनी [illegible] थानुत्पत्तिधर्मा पुरुष इति उत्पत्तिधर्मस्याभावमात्रमवग
म्यते पुरुष [illegible]

त्तेस्तदुकराान्वयी धर्मी। तस्मा[illegible]द्विकल्पितः [illegible]स धर्मस्तेनचास्ति व्यवहार इति ॥९॥ अभावप्रत्ययालंबना
वृत्तिर्निद्रा। साच संप्रबोधे प्रत्यवमर्षात्प्रत्ययविशेषः। कथं सुखमहमस्वाप्सं प्रसन्नं मेमनः प्रज्ञां मे
विशारदीकरोति। दुःखमहमस्वाप्सं स्त्यानं मेमनो भ्रमत्यनवस्थितं। गाढं मूढोहमस्वाप्सं
गुरूणि मे गात्राणि क्लान्तं मे चित्तं अलसं मुषितमिव तिष्ठतीति। स खल्वयं प्रबुद्धस्य प्रत्यवमर्षो न स्यादस
ति प्रत्ययानुभवे तदाश्रिताः स्मृतयश्च तद्विषया न स्युः। तस्मात्प्रत्ययविशेषो निद्रा। साच समाधावि
तरप्रत्ययवन्निरोद्धव्येति ॥१०॥ अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः। किं प्रत्ययस्य चित्तं स्मरति आहोस्वि
द्विषयस्येति। ग्राह्योपरक्तः प्रत्ययो ग्राह्यग्रहणोभयाकारनिर्भासः तथाजातीयकं संस्कारमारभते। स
संस्कारः स्वव्यंजकांजनः तदाकारामेव ग्राह्यग्रहणोभयात्मिकां स्मृतिं जनयति। तत्र ग्रहणाकारपूर्वा
बुद्धिः ग्राह्याकारपूर्वा स्मृतिः। साच द्वयी भावितस्मर्तव्या चाभावितस्मर्तव्या च। स्वप्ने भावितस्मर्तव्या
जाग्रत्समये त्वभावितस्मर्तव्येति। सर्वाश्चैताः स्मृतयः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतीनामनुभा

वालप्रलयं...ति। सर्वाश्चैता वृत्तयः सुखदुःखमोहात्मिकाः। सुखदुःखमोहाश्च क्लेशेषु व्याख्येयाः। सुख
नुशयी रागः। दुःखानुशयी द्वेषः। मोहः पुनरविद्येति। एताः सर्वा वृत्तयो निरोद्धव्याः। आसां निरोधे संप्र
ज्ञातो वा समाधिर्भवति। असंप्रज्ञातो वेति। अथासां निरोधे क उपाय इति॥१०॥ अभ्यासवैराग्याभ्यां तन्नि
रोधः॥ चित्तनदी नामोभयतोवाहिनी वहति कल्याणाय वहति पापाय च। या तु कैवल्यप्राग्भारा वि
वेकविषयनिम्ना सा कल्याणवहा। संसारप्राग्भाराविवेकविषयनिम्ना या पापवहा सा। तत्र वैराग्येण
विषयेषु स्रोतः खिलीक्रियते विवेकदर्शनाभ्यासेन कल्याणस्रोत उद्घाट्यत इत्युभयाधीनश्चित्तवृत्तिनि
रोधः॥११॥ तत्र स्थितौ यत्नोऽभ्यासः। चित्तस्यावृत्तिकस्य प्रशांतवाहिता स्थितिः तदर्थः प्रयत्नो वीर्यमु
त्साहः तत्संपिपादयिषया तत्साधनानुष्ठानमभ्यासः॥१२॥ स तु दीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवितो
दृढभूमिः। दीर्घकालासेवितो निरंतरासेवितः तपसा ब्रह्मचर्येण विद्यया श्रद्धया च संपादितः सत्का
रवान् दृढभूमिर्भवति व्युत्थानसंस्कारेण द्रागित्येवानभिभूतविषय इत्यर्थः॥१३॥ दृष्टानुश्रविकवि
[illegible] वशीकारसंज्ञा वै[illegible] [illegible]ऐश्वर्य[illegible] इति दृष्टविष[illegible] [illegible] [illegible]

सं १

व्ययत... वानुश्रवि ... ख्यादिव्यदिव्यविषयप्रयोगे किं न स... विषयदोषदर्शिनः प्रसं
ख्यानबलादनाभोगात्मिका इति तयेथाथार्थं वृ... स्वीकारमतावेशरूपा ... तत्परं पुरुषख्यातेर्गुणवै
तृष्ण्यं। दृष्टानुश्रविकविषयदोषदर्शी विरक्तः पुरुषदर्शनाभ्यासात् तच्छुद्धिप्रविवेकाप्यायितबुद्धिर्गु
णेभ्यो व्यक्ताव्यक्तधर्मकेभ्यो विरक्त इति द्वितीयं वैराग्यं तत्र यदुत्तरं तज्ज्ञानप्रसादमात्रं यस्योदये
प्रमुदितख्यातिरतिकान्तभाविनी ... स्थितिरेवं मन्यते प्राप्तं प्रापणीयं क्षीणाः क्षेतव्याः क्लेशाः ...
श्लिष्टपर्वा भवसंक्रमो यस्याविच्छेदाज्जनित्वा म्रियते मृत्वा च जायत इति। ज्ञानस्यैव पराकाष्ठा वैराग्यं ए
तस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यमिति। अथोपायद्वयेन निरुद्धचित्तवृत्तेः कथं उच्यते संप्रज्ञातः समाधिरि
ति॥१५॥ वितर्कविचारानन्दास्मितारूपानुगमात् संप्रज्ञातः॥ वितर्कश्चित्तस्यालम्बने स्थूल आभोगः
सूक्ष्मो विचारः। आनन्दो ह्लादः। एकात्मिका संविदस्मिता। तत्र प्रथमश्चतुष्टयानुगतः समाधिः सवित
र्कः। द्वितीयो वितर्कविकलः सविचारः। तृतीयो विचारविकलः सानन्दः चतुर्थस्तद्विकलोऽस्मितामात्र
इति। सर्व एते सालम्बनाः समाधयः॥ अथासंप्रज्ञातः समाधिः किमुपायः किंस्वभावो वेति॥१६॥

मप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोन्यः॥ सर्ववृत्तिप्रत्यस्तमये संस्कारशेषो निरोधः चित्तस्य समाधिरसं
प्रज्ञातः तस्य परं वैराग्यमुपायः। सालंबनोभ्यासस्तत्साधनाय न कल्पत इति विरामप्रत्ययो निर्वस्तु
कश्चालंबनी क्रियते। सर्वार्थशून्यः तदभ्यासपूर्वं चित्तं निरालंबनमभावप्राप्तमिव भवतीत्येष निर्वी
जः समाधिरसंप्रज्ञातः स खल्वयं द्विविधः उपायप्रत्ययो भवप्रत्ययश्च। तत्रोपायप्रत्ययो योगिनां
भवति॥१७॥ भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां॥ विदेहानां देवानां भवप्रत्ययः ते हि स्वसंस्कारमात्रो
पभोगेन चित्तेन कैवल्यपदमिवानुभवंतः स्वसंस्कारविपाकं तथाजातीयकमतिवाहयंति तथा प्र
कृतिलयाः साधिकारे चेतसि प्रकृतिलीने कैवल्यपदमिवानुभवंति यावन्न पुनरावर्तते अधिका
रवशाच्चित्तमिति॥१८॥ श्र[illegible]वीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषां। उपायप्रत्ययो योगिनां भवति। श्रद्धा
चेतसः संप्रसादः सा हि जननीव कल्याणी योगिनं पाति तस्य हि श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुपजा
यते समुपजातवीर्यकस्य [illegible] स्मृत्युपस्थाने च चित्तमनाकुलं समाधीयते। समाहितचि
[illegible] समाधयः॥ श्रद्धा स[illegible]

नम्यप्रज्ञा। विवेकख्यातिर्निरोधे गम्यार्थमित्यनुजानातीति तदभ्यासात्तद्विषयाच्च वैराग्यात् संप्रज्ञातः स
माधिर्भवति। ते खलु नव योगिनो मृदुमध्याधिमात्रोपाया भवंति। तद्यथा मृदूपायो मध्योपायोऽधिमा
त्रोपाय इति। तत्र मृदूपायोऽपि त्रिविधः। मृदुसंवेगो मध्यसंवेगस्तीव्रसंवेग इति। तथा मध्योपायस्तथाऽ
धिमात्रोपाय इति। तत्राधिमात्रोपायानां तीव्रसंवेगानामासन्नः समाधिलाभः समाधिफलं च भवति
ति॥१९॥ मृदुमध्याधिमात्रत्वात्ततोपि विशेषः। मृदुतीव्रो मध्यतीव्रोऽधिमात्रतीव्र इति ततोपि वि
शेषः। मृदुतीव्रसंवेगस्य आसन्नस्ततोपि मध्यतीव्रसंवेगस्य आसन्नतरस्ततोपि अधिमात्रतीव्र
संवेगस्य आसन्नतमः समाधिलाभः समाधिफलं च भवति। किमेतस्मादेवासन्नतरः समाधिर्भवति।
अथास्य लाभे भवत्यन्योपि कश्चिदुपायो न वेति।२०। ईश्वरप्रणिधानाद्वा। प्रणिधानाद्भक्तिविशेषा
दावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिध्यानमात्रेण। तदभिध्यानादपि योगिनां आसन्नतरः समाधि
लाभः समाधिफलं च भवतीति। अथ प्रधानपुरुषव्यतिरिक्तः कोयमीश्वरो नामेति।२१। क्लेश ५

लेनानवछेदात्॥ पूर्वे हि गुरवः कालेनावछिद्यन्ते यत्रावछेदार्थेन कालेनोपावर्तते स एष पूर्वेषामपि गुरुः
यथास्य सर्गस्यादौ प्रकर्षगत्या सिद्धस्तथातिक्रांतसर्गादिष्वपि प्रत्येतव्यः॥२६॥ तस्य वाचकः प्रणवः॥ वा
च्य ईश्वरः प्रणवस्य। किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वं अथ प्रदीपप्रकाशवदस्थितमिति। स्थितोस्य वा
च्यस्य वाचकेन सह संबंधः। संकेतस्तु ईश्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति यथावस्थितः पितापुत्रयोः संब
धः संकेतेनावद्योत्यते अयमस्य पिता अयमस्य पुत्र इति सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्यपेक्षस्तथैव संके
तः क्रियते संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबंध इत्यागमिनः प्रतिजानते विज्ञातवाच्यवाचकत्वस्य यो
गिनः॥२७॥ तज्जपस्तदर्थभावनं॥ प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य ईश्वरस्य भावनं तस्य योगिनः प्रणवं ज
पतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्तमेकाग्रं संपद्यते। तथा चोक्तं। स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमा
मनेत्। स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते इति किं चास्य भवति॥२८॥ ततः प्रत्यक्चेतना॥ धिगमोप्यं
तरायाभावश्च॥ ये तावदंतरायाः व्याधिप्रभृतयः ते तावदीश्वरप्रणिधानान्न भवंति। स्वरूपदर्शनमप्यस्य भ

[illegible]तिशयत्वैवेश्वरप्र[illegible]ः प्रसन्नः केवलोनुपसर्गः तथायमपि बुद्धेः प्रतिसंवेदी यः पुरुषस्तमधिगच्छति।
अथ केंतरायाः ये चित्तस्य विक्षेपाः के पुनस्ते कियंतो वेति॥२७॥ व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्याविरति
भ्रांतिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेंतरायाः॥ नवांतरायाश्चित्तस्य विक्षेपाः स
हैते चित्तवृत्तिभिर्भवंत्येषामभावेन भवंति पूर्वोक्ताश्चित्तवृत्तयः। तत्र व्याधिर्धातुरसकरणवैषम्यं। स्त्या
नमकर्मण्यता चित्तस्य। संशय उभयकोटिस्पृग्विज्ञानं स्यादिदमेवं नैवं स्यादिति। प्रमादः समाधिसा
धनानामभावनं। आलस्यं कायचित्तगुरुत्वादप्रवृत्तिः। अविरतिः चित्तस्य विषयसंप्रयोगात्मा गर्द्धः।
भ्रांतिदर्शनं विपर्ययज्ञानं। अलब्धभूमिकत्वं समाधिभूमेरलाभः। अनवस्थितत्वं यल्लब्धायां भूमौ चि
त्तस्याप्रतिष्ठा। समाधिप्राप्तिलंभे हि तदवस्थितं स्यादिति। एते चित्तविक्षेपा नव योगमलाः योगप्रतिप
क्षाः योगांतराया इत्यभिधीयते॥३०॥ दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुवः॥ दुः
खमाध्यात्मिकं आधिभौतिकं आधिदैविकं च येनाभिहताः प्राणिनस्तदपघाताय यतंते तत् दुःखं। ७

नमबाधमानमनेनासेव्यमिति मन्यते। स्वाध्यायः प्रणवादिपवित्राणां जपो मोक्षशास्त्राध्ययनं वा। ई
श्वरप्रणिधानं सर्वक्रियाणां परमगुरावर्पणं। तत्फलसंन्यासो वा। स हि क्रियायोगः। समाधिभावनार्थः॥
क्लेशतनुकरणार्थश्च॥ स ह्यासेव्यमानः समाधिं भावयति क्लेशांश्च प्रतनूकरोति। प्रतनूकृतान् क्ले
शान् प्रसंख्यानाग्निना दग्धबीजकल्पानप्रसवधर्मिणः करिष्यतीति। तेषां तनूकरणात्पुनः क्लेशैरप
रामृष्टा सत्वपुरुषान्यतामात्रख्यातिः सूक्ष्मा प्रज्ञा समाप्ताधिकारा प्रतिप्रसवाय कल्पिष्यत इति॥
अथ के क्लेशाः कियन्तो वेति। अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः क्लेशाः॥३॥ क्लेशा इति पंचविप
र्यया इत्यर्थः। ते स्पंदमाना गुणाधिकारं द्रढयंति परिणाममवस्थापयंति। कार्यकारणस्रोत उन्न
मयंति परस्परानुग्रहतंत्रीभूत्वा कर्मविपाकं चाभिनिर्हरंति। अविद्या क्षेत्रमुत्तरेषां प्रसुप्ततनुवि
च्छिन्नोदाराणां॥४॥ अत्राविद्या क्षेत्रं प्रसवभूमिरुत्तरेषामस्मितादीनां चतुर्विकल्पानां प्रसुप्ततनु
विच्छिन्नोदाराणां। तत्र का प्रसुप्तिः। चेतसि शक्तिमात्रप्रतिष्ठानां बीजभावोपगमः। तस्य प्रबोध आलंब
ने संमुखीभावः। प्रसंख्यानवतो दग्धक्लेशबीजस्य संमुखीभूतेप्यालंबने नासौ पुनरस्ति। दग्धबी

...कृत। प्रबोध... क्लेशा... इत्युच्यते। तत्रैव ... दग्धबीजभावा पंच
मी क्लेशावस्था नान्यत्रेति। ... क्लेशा... तदा बीजसामर्थ्यं दग्धमिति विषयस्य संमुखीभावेपि स
ति न भवत्येषां प्रबोध इति। ... प्रसुप्तिर्दग्धबीजानामप्ररोहश्च। तनुत्वमुच्यते। प्रतिपक्षभावनो
पहताः क्लेशास्तनवो भवंति। तथा विच्छिद्य विच्छिद्य तेन तेनात्मना पुनः पुनः समुदाचरंतीति विच्छि
न्नाः। कथं रागकाले क्रोधस्यादर्शनात् न हि रागकाले क्रोधः समुदाचरति। रागश्च क्वचिद्दृश्यमा
नो न विषयांतरे नास्ति। नैकस्यां स्त्रियां चैत्रो रक्त इति। अन्यासु स्त्रीषु विरक्त इति। किंतु तत्र रागो
लब्धवृत्तिरन्यत्र तु भविष्यद्वृत्तिरिति। स तदा प्रसुप्ततनुविच्छिन्नो भवति। विषये यो लब्ध
वृत्तिः स उदारः। सर्व एवैते क्लेशविषयत्वं नातिक्रामंति। कस्तर्हि विच्छिन्नः प्रसुप्तस्तनुरुदारो वा
क्लेश इत्युच्यते। सत्यमेवैतत्। किंतु विशिष्टानामेवैषां विच्छिन्नादित्वं यथैव प्रतिपक्षभावनातो
निवृत्तस्तथैव स्वव्यंजकांजनेनाभिव्यक्त इति। सर्व एवामी क्लेशा अविद्याभेदाः। कस्मात् सर्वेष्व
विद्यैवाभिप्लवते। यदविद्यया वस्त्वाकार्यते तदेवानुशेरते क्लेशाः। विपर्यासप्रत्ययकाल उपलभ्य १३

[illegible]ःखानुशयी। द्वेषः। दुः[illegible] अभि[illegible]स्मृतिपूर्वो दुःखे तत्साधने वा। यः प्रतिघो मन्युर्जिघांसा

क्रोधः स द्वेष इति [illegible] स्वरसवाही [illegible]थारूढो ऽभिनिवेशः॥ ९॥ सर्वस्य प्राणिन इयम[illegible]त्माशीर्नित्या

भवति मा न भूवं भूयासमि[illegible]न चाननुभूतमरणधर्मकस्यैषा भवत्यात्माशीः। एतया च पूर्वजन्मा-

नुभव[illegible]तीयते। स चाय[illegible]निवेशः क्लेशः स्वरसवाही कृमेरपि जातमात्रस्य प्रत्यक्षानुमानागमै-

रसं[illegible]त्रास उ[illegible]च्छेददृष्ट्यात्मकः पूर्वजन्मानुभूतं मरणदुःखमनुमा[illegible]यति। यथा चायमत्यन्त-

मूढेषु [illegible]शस्तथा विदुषोऽपि विज्ञातपूर्वापरान्तस्य रूढः। कस्मात्। समाना हि तयोः कुश-

लाकुशलयो[illegible]रणदुःखानुभवादियं [illegible]ति। ते प्रतिप्रसवहेयाः सूक्ष्माः [illegible] ते पंच क्लेशा दग्ध-

बीजकल्पा [illegible]गिनश्चरिताधिकारे चेतसि प्रलीने सह तेनैवास्तं गच्छंति। स्थितानां तु बीजभावोपग-

तानां। ध्यानहेयास्तद्वृत्तयः॥ [illegible]ः या वृत्तयः स्थूलास्ताः क्रि[illegible]योगेन त[illegible]ः सत्यः प्रसंख्या-

नेना ध्यानेन हातव्याः। यावत्[illegible]यावद्दग्धबीजकल्पा [illegible] यथा [illegible] वस्त्राणां स्थूलो मलः पूर्वं

निर्धूय

[illegible]ना। का

दृश्यते यथा सूक्ष्मो यत्नेनोपायेन चापनीयते तथा स्वल्पप्रतिपक्षाः स्थूला वृत्तयः क्लेशानां सू-
क्ष्मास्तु महाप्रतिपक्षा इति। क्लेशमूलः कर्माशयो दृष्टादृष्टजन्मवेदनीयः ॥१२॥ तत्र पुण्यापुण्य-
कर्माशयः कामलोभमोहक्रोधप्रभवः स दृष्टजन्मवेदनीयश्चादृष्टजन्मवेदनीयश्च। तत्र तीव्रसंवेगे-
न मन्त्रतपःसमाधिभिर्निर्वर्त्तित ईश्वरदेवतामहर्षिमहानुभावानामाराधनाद्वा यः परिनिष्पन्नः
स सद्यः परिपच्यते पुण्यकर्माशय इति। तथा तीव्रक्लेशेन भीतव्याधितकृपणेषु विश्वासोपग-
तेषु वा महानुभावेषु वा तपस्विषु कृतः पुनः पुनरपकारः स चापि पापकर्माशयः सद्य एव विपच्यते। य-
था नंदीश्वरः कुमारो मनुष्यपरिणामं हित्वा देवत्वेन परिणतः। तथा नहुषोपि देवानामिंद्रः स्वकं परि-
णामं हित्वा तिर्यक्त्वेन परिणत इति। तत्र नारकाणां नास्ति दृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशयः। क्षीणक्ले-
शानामपि नास्त्यदृष्टजन्मवेदनीयः कर्माशय इति। सति मूले तद्विपाको जात्यायुर्भोगाः ॥१३॥ सत्सु
क्लेशेषु कर्माशयो विपाकारंभी भवति। नोच्छिन्नक्लेशमूलः। यथा तुषावनद्धाः शालितंडुला अ-

द[illegible]बीजा[illegible]वा प्ररोहसमर्था[illegible]नापनीतनुबाद्दग्धबीजभावा[illegible]तथा क्लेशानुवद्धः कर्मा

शयो पि विपाकप्ररोही भव[illegible]नात[illegible]शो न प्रसंख्यानदग्धबीजभावो वेति। स च विपाकस्त्रि

विधो जातिरायुर्भोग इति[illegible]विचार्यते। कि[illegible]कं कर्मण एकस्य जन्मनः कारणं अथैकं क[illegible]नेकं ज

न्माक्षिपतीति। द्वितीया[illegible]रणा किमनेकं कर्मानेकं ज[illegible]निर्वर्त्तयति[illegible]थानेकं कर्मैकं जन्म

निर्वर्त्तयतीति। न ताव[illegible]कर्मैकस्य जन्मनः[illegible]कस्मा[illegible]प्रचितस्या[illegible]

शिष्टस्य कर्मणः[illegible]तिकस्य च फल[illegible]नाश्वासो लोकस्य प्र[illegible]चानिष्ट इति। न च

एकं कर्मनेक[illegible]जन्मनः कारणं। कस्मा[illegible]नेकेषु कर्म[illegible]कर्मानेकस्य जन्मनः का[illegible]

णमित्यवशिष्टस्य विपाककालाभावः प्रसक्तः[illegible]चाप्यनिष्ट इति। न चानेकं कर्मा[illegible]जन्मकार

कस्मात्तदनेकं जन्मयुग[illegible]व[illegible]ति[illegible]वाच्यं। तथा च पूर्वदोषानुषंग[illegible]तस्माज्जन्मप्रयाणां

तरकृतः पुण्यापुण्यकर्माशयप्रचयो वि[illegible]प्रधानोपसर्जनाभावेनावस्थितः प्रायणाभिव्यक्तः एक

[illegible]केन मरणंप्रसाध्यसंमूर्छित एकमेवजन्मकरोतीति। तच्च जन्म तेनैव कर्मणा लब्धायुष्कंभव
ति। तस्मिन्नायुषि तेनैव कर्मणा भोगः संपद्यत इति। असौ कर्माशयो जन्मायुर्भोगहेतुत्वात्। त्रिवि
पाको ऽभिधीयत इति। अत एकभविकः कर्माशय उक्त इति। दृष्टजन्मवेदनीयस्त्वेकविपाकारं
भोगमात्रहेतुत्वात्। द्विविपाकारंभी वा आयुर्भोगहेतुत्वान्नंदीश्वरवन्नहुषवद्वेति। क्लेशक
र्मविपाकानुभवनिर्वर्तिताभिस्तु वासनाभिरनादिकालसंमूर्छितमिदंचित्तं विचित्रीकृतमि
16 व सर्वतो मत्स्यजालं ग्रंथिभिरिवाततमित्येता अनेकभवपूर्विका वासनाः। यस्त्वयं कर्माशय
एष एवैकभविक उक्त इति। ये संस्काराः स्मृतिहेतवस्ता वासनास्ताश्चानादिकालीना इति। य
स्त्वसावेकभविकः कर्माशयः स नियतविपाकश्चानियतविपाकश्च। तत्र दृष्टजन्मवेदनीयस्य
नियतविपाकस्यैवायं नियमो न त्वदृष्टजन्मवेदनीयस्यानियतविपाकस्य। कस्मात्। यो ह्य
दृष्टजन्मवेदनीयो ऽनियतविपाकस्तस्य त्रयी गतिः। कृतस्याविपक्वस्य नाशः प्रधानकर्मण्या

पंकेमग्नइति। एषापरिणामदुःख[illegible]ामप्रतिकूलासुखावस्थायामपियोगिनमेवक्लिश्नातीति। अ
थकातापदुःखता। सर्वस्यद्वे[illegible]विद्वश्चेतनाचेतनसाधनाधीनस्तापानुभवइति। तत्रास्तिद्वेषजः
कर्माशयः सुखसाधनानि[illegible]र्थयमानः कायेनवाचामनसाचपरिस्पंदतेततःपरमनुगृह्णात्युप
हंतिचेतिपरानुग्रहपीड[illegible]धर्माधर्मावुपचिनोति। सकर्माशयोलोभान्मोहाच्चभवतीत्येषाताप
दुःखतोच्यते। कान्नुनःसं[illegible]रदुःखता। सुखानुभवात्सुखसंस्कारातिशयोदुःखानुभवादपिदुः
खसंस्काराइति। शय[illegible]दुःखानुभवादपिदुःखसंस्काराः कर्मभ्योविपाकेऽनुभूयमानेसुखेदुः
खेवापुनःकर्माश[illegible]चयइति। एवमिदमनादिदुःखस्रोतोविप्रसृतंकर्मयोगिनमेवप्रतिकू
लात्मकत्वादुद्वेजयति। कस्मादक्षिपात्रकल्पोहिविद्वानितियथोर्णातंतुरक्षिपात्रेन्यस्तः स्पर्शे
नदुःखयतिनान्येषुगात्रावयवेषु। एवमेतानिदुःखान्यक्षिपात्रकल्पंयोगिनमेवक्लिश्नंतिने
तरंप्रतिपत्तारंक्लिश्नंति। इतरंतुस्वकर्मोपहृतंदुःखमुपात्तंत्यजंतंत्यक्तंत्यक्तमुपाददानंअनादि

वः मनाविचित्रयाचित्तवृत्त्यासमंततोनुविद्धमिवाविद्ययाहातव्यएवाहंकारममकारानुपातिनंजा
तंजातंबाह्याध्यात्मिकोभयनिमित्तास्त्रिपर्वाणस्तापाअनुप्लवंते।तदेवमनादिनादुःखश्रोतसाव्यु
ह्यमानमात्मानंभूतग्रामंदृष्ट्वायोगीसर्वदुःखक्षयकारणसम्यग्दर्शनंशरणंप्रतिपद्यतइति।गु
णवृत्तिविरोधाच्चदुःखमेवसर्वंविवेकिनः।प्रख्याप्रवृत्तिस्थितिरूपा।बुद्धिगुणाःपरस्परानुग्रहतं
त्रीभूत्वाशांतंघोरंमूढंवाप्रत्ययंत्रिगुणमेवारभंते।चलंचगुणवृत्तमितिक्षिप्रपरिणामिचित्तमुक्तं।
18 रूपातिशयावृत्त्यतिशयाश्चपरस्परेणविरुध्यंते।सामान्यानित्वतिशयैःसहप्रवर्तंतेएवमेतेगुणा।
इतरेतराश्रयेणोपवर्जितसुखदुःखमोहप्रत्ययाइति।सर्वेसर्वरूपाभवंति।गुणप्रधानभावकृतस्त्वे
षांविशेषइति।तस्माद्दुःखमेवसर्वंविवेकिनइति।तदस्यमहतोदुःखसमुदायस्यप्रभवबीजमविद्या।
तस्याश्चसम्यग्दर्शनमभावहेतुः।यथाचिकित्साशास्त्रंचतुर्व्यूहंरोगोरोगहेतुरारोग्यंभैषज्यमित्ये
वमिदमपिशास्त्रंचतुर्व्यूहमेव।तद्यथासंसारःसंसारहेतुःमोक्षोमोक्षोपायएवेति।तत्रदुःखबहु १९

ल। संसारो हेयः प्रधानपुरुषयोः संयोगो हेयहेतुः। संयोगस्यात्यंतिकी निवृत्तिर्हानं। हानोपायः सम्य
ग्दर्शनं। तत्र हातुः स्वरूपमुपादेयं वा हेयं वा न भवितुमर्हतीति। हाने तस्योच्छेदवादप्रसंगः। उपाद
ने च हेतुवादः। उभयप्रत्याख्याने शाश्वतवाद इत्येतत् सम्यग्दर्शनं। तदेतच्छास्त्रं चतुर्व्यूहमित्यभिधी
यते। हेयं दुःखमनागतं॥१६॥ दुःखमतीतमुपभोगेनातिवाहितं न हेयपक्षे वर्तते। वर्तमानं च स्व
क्षणे भोगारूढमिति न तत्क्षणांतरे हेयतामापद्यते। तस्माद्यदेवानागतं दुःखं तदेवाक्षिपात्रकल्पं
योगिनं क्लिश्नाति। नेतरं प्रतिपत्तारं। तदेव हेयतामापद्यते। तस्माद्यदेव हेयमित्युच्यते तस्यैव कारणं प्र
तिनिर्दिश्यते। द्रष्टृदृश्ययोः संयोगो हेयहेतुः॥१७॥ द्रष्टा बुद्धेः प्रतिसंवेदी पुरुषः। दृश्या बुद्धिसत्त्वोपा
रूढाः सर्वे धर्माः। तदेतद्दृश्यमयस्कांतमणिकल्पं संनिधिमात्रोपकारि दृश्यत्वेन पुरुषस्य स्वं दृशिरू
पस्य स्वामिनः। अनुभवकर्मविषयतामापन्नं अन्यस्वरूपेण प्रतिपन्नं अन्यस्वरूपेण प्रतिलब्धात्मकं स्व
तंत्रमपि परार्थत्वात् परतंत्रं। तयोर्दृग्दर्शनशक्त्योरनादिरर्थकृतः संयोगो हेयहेतुः दुःखस्य कारण

19

मित्यर्थः। तथा चोक्तं। तत्संयोगहेतुविवर्जनात्स्यादयमात्यंतिको दुःखप्रतीकारः कस्माद्दुःखहेतोः
परिहार्यस्य प्रतीकारदर्शनात्। तद्यथा पादतलस्य भेद्यता कंटकस्य भेतृत्वं परिहारः कंटकस्य
पादानधिष्ठानं पादत्राणव्यवहितेन वाधिष्ठानमेतत्त्रयं यो वेद लोके स तत्र प्रतीकारमारभ
माणो भेदजं दुःखं [illegible] नोति। कस्मात् त्रित्वोपलब्धिसामर्थ्यादिति। अत्रापि तापकस्य रजसः सत्व
मेव तप्यं। कस्मात् [illegible] क्रियायाः कर्मस्थत्वात् सत्वे कर्मणि तपिक्रिया नापरिणामिनि निःक्रिये क्षे
त्रज्ञे दर्शितविषयत्वात् [illegible] त्वे तु तप्यमाने तदाकारानुरोधी पुरुषोऽनुतप्यत इति दृश्यपते। दृश्यपस्वरू
पमुच्यते। प्रकाशक्रि[illegible]तिशीलं भूतेंद्रियात्मकं भोगापवर्गार्थं दृश्यं। १८। प्रकाशशीलं सत्वं
क्रियाशीलं रजः स्थितिशी[illegible]म इति। एते गुणाः परस्परोपरक्तप्रविभागाः परिणामिनः संयोगविभा
गधर्माण इतरेतरोपाश्रयेण[illegible]र्जितमूर्तयः परस्परांगांगित्वेप्यसंभिन्नशक्तिप्रविभागाः तुल्यजा
तीयातुल्यजातीयशक्तिभेदा[illegible]तिनः प्रधानवेलायामुपदर्शितसन्निधाना गुणत्वेपि च व्यापार १९

मात्रेण प्रधानां तन्नीतानुमिता[illegible]पुरुषार्थकर्तव्यतया प्रयुक्तसामर्थ्याः सन्निधिमात्रोपका
रिणोऽयस्कांतमणिकल्पाः [illegible]मं तरेणैकतमस्य वृत्तिमनुवर्तमानाः प्रधानशब्दवाच्या भवंति
एतद्दृश्यमित्युच्यते। तदे[illegible]न्द्रियात्मकं भूतभावेन पृथिव्यादिना सूक्ष्मस्थूलत्वेन परिणमते
तथेंद्रियभावेन श्रोत्रा[illegible]सूक्ष्मस्थूलेन परिणमत इति। तत्तु नाप्रयोजनमुररीकृत्य प्रवर्तत इ
ति भोगापवर्गार्थं [illegible]पुरुषस्येति। तत्रेष्टानिष्टगुणस्वरूपावधारणमविभागापन्नं भोगः
भोक्तुः स्वरूपावधार[illegible]पवर्ग इति। द्वयोरतिरिक्तमन्यद्दर्शनं नास्ति। तथा चोक्तं। अयं तु खलु त्रि
षु गुणेषु कर्तृष्वकर्तरि च पुरुषे तुल्यातुल्यजातीये चतुर्थे तत्क्रियासाक्षिण्युपनीयमानान्सर्व
भावानुपपन्नाननुपश्यन्न दर्शनमन्यच्छंकत इति। तावेतौ भोगापवर्गौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव प्रव
र्तमानौ कथं पुरुषेऽपदिश्येते इति। यथा विजयः पराजयो वा योद्धृषु वर्तमानः स्वामिन्यपदिश्यते
स हि [illegible]फलस्य भोक्तेति। एवं बंधमोक्षौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषेऽपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्तेति।

बुद्धिरेवपुरुषार्था......।निर्वधः।तदर्थावसायोमोक्षइतिएतेनग्रहणधारणोहापोहतत्वज्ञाना
भिनिवेशाबुद्धौवर्तमानाःपुरुषेध्यारोपितसद्भावाः।सहितत्फलस्यभोक्तेति।दृश्यानांगुणानां
स्वरूपभेदावधारणार्थमिदमारभ्यते।विशेषाविशेषलिंगमात्रालिंगानिगुणपर्वाणि।तत्राका
शवाय्वग्न्युदकभूमयोभूतानि।शब्दस्पर्शरूपरसगंधतन्मात्राणामविशेषाणांविशेषाः।तथाश्रो
त्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानिबुद्धींद्रियाणिवाक्पाणिपादपायूपस्थाःकर्मेंद्रियाणिएकादशंमनः
सर्वार्थमित्येतानिअस्मितालक्षणस्याविशेषस्यविशेषाः।गुणानामेषषोडशकोविशेषप
रिणामः।षडविशेषाः।तद्यथा।शब्दतन्मात्रंस्पर्शतन्मात्रंरूपतन्मात्रंरसतन्मात्रंगंधतन्मात्रंचेति
एकद्वित्रिचतुःपंचलक्षणाःशब्दादयःपंचाविशेषाःषष्ठश्चाविशेषोस्मितामात्रइत्येतेसत्तामा
त्रस्यात्मनोमहतःषडविशेषपरिणामाः।यत्तत्परमविशेषेभ्योलिंगमात्रंमहत्तत्वंतस्मिन्नेतेसत्ता
मात्रेमहत्यात्मनिअवस्थायविवृद्धिकाष्ठामनुभवंति।प्रतिसंसृज्यमानाश्चतस्मिन्नेवसत्तामात्रे

महत्यात्मन्यवस्थाप्रयन्ति निःसत्तासत्तं निःसदसदव्यक्तमलिंगं प्रधानं तत्प्रतियंतीत्येष तेषां लिंग
मात्रपरिणामो निःसत्तासत्तं चालिंगपरिणाम इति। अलिंगावस्थायां न पुरुषार्थो हेतुः। नालिंगावस्था
यामादौ पुरुषार्थताकारणं भवतीति। नास्याः पुरुषार्थता कारणं भवतीति नासौ पुरुषार्थकृतेति नि
त्याख्यायते। त्रयाणां त्ववस्थाविशेषाणामादौ पुरुषार्थताकारणं भवति। स चार्थो हेतुर्निमित्तं का
रणं भवतीत्यनित्याख्यायते। गुणास्तु सर्वधर्मानुपातिनो न प्रत्यस्तमयंते। नोपजायंते व्यक्तिभिरेवा
तीतानागतव्ययागमवतीभिर्गुणान्वयिनीभिरुपजननापायधर्मका इव प्रत्यवभासंते। यथा देवदत्तो द
रिद्राति कस्माद्यतोऽस्य म्रियंते गाव इति गवामेव मरणात्तस्य दरिद्राणं न स्वरूपहानिरिति समः समा
धिः। लिंगमात्रमलिंगस्य प्रत्यासन्नं तत्र तत्संसृष्टं विविच्यते। क्रमानतिवृत्तेः। तथा षड्विशेषा लिंग
मात्रे संसृष्टा विविच्यंते परिणामक्रमनियमात्। तथा तेष्वविशेषेषु भूतेंद्रियाणि संसृष्टानि विविच्यं
ते। तथा चोक्तं पुरस्तात्। न विशेषेभ्यः परं तत्त्वांतरमस्तीति नास्ति विशेषाणां तत्त्वांतरपरिणामः। तेषां तु ध

21

र्मलक्षणावस्थापरिणामैर्धर्मा व्याख्यायिष्यंते। व्याख्यातं दृश्यं। अथ द्रष्टुः स्वरूपावधारणार्थमिदमारभ्य
ते। द्रष्टा दृशिमात्रः शुद्धोपि प्रत्ययानुपश्यः॥२०॥ दृशिमात्र इति दृक्शक्तिरेवाविशेषणापरामृष्टेत्यर्थः।
स पुरुषो बुद्धेः प्रतिसंवेदी। स बुद्धेर्न सरूपो नात्यंतं विरूप इति। न तावत्सरूपः। कस्मात्। ज्ञाताज्ञात
विषयत्वात्परिणामिनी हि बुद्धिः। तस्याश्च विषयो गवादिर्घटादिश्च ज्ञातश्चाज्ञातश्चेति परिणामित्वं द
र्शयति। सदाज्ञातविषयत्वं तु पुरुषस्यापरिणामित्वं परिदीपयति। कस्मात्। न हि बुद्धिश्च नाम पुरुष
विषयः स्यादगृहीता गृहीता चेति सिद्धं पुरुषस्य सदाज्ञातविषयत्वं ततश्चापरिणामित्वमिति। किं
च परार्था बुद्धिः संहत्यकारित्वात्स्वार्थः पुरुष इति तथा सर्वार्थाध्यवसायकत्वात्त्रिगुणा बुद्धिः त्रिगु
णत्वादचेतनेति गुणानां तूपद्रष्टा पुरुष इत्यतो न सरूपः। अस्तु तर्हि विरूप इति। नात्यंतं विरूपः।
कस्मात्। शुद्धोप्यसौ प्रत्ययानुपश्यो यतः प्रत्ययं बौद्धमनुपश्यति। तमनुपश्यन्नतदात्मापि तदात्मक
इव प्रत्यवभासते। तथा चोक्तं। अपरिणामिनी हि भोक्तृशक्तिरप्रतिसंक्रमा च परिणामिन्यर्थे प्रतिसंक्रां

तेवत वृत्तिमनुपतति। तस्याश्च प्राप्तचैतन्योपग्रहरूपाया बुद्धिवृत्तेरनुकारमात्रतया बुद्धिवृत्त्यविशि
ष्टा हि वृत्तिरिति व्याख्यायते। तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा॥२१॥ दृशिरूपस्य पुरुषस्य कर्मविषयतामापन्नं
दृश्यमिति। तदर्थ एव दृश्यस्यात्मा भवति स्वरूपं भवतीत्यर्थः। स्वरूपं तु पररूपेण प्रतिलब्धात्मकं भोगा
पवर्गार्थता यां कृतायां पुरुषेण न दृश्यत इति स्वरूपहानादस्य नाशः प्राप्तः न तु विनश्यति। कस्मात्।
कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वात्॥२२॥ कृतार्थमेकं पुरुषं प्रति दृश्यं नष्टमपि ना
शं प्राप्तमप्यनष्टं तदन्यपुरुषसाधारणत्वात्। कुशलं पुरुषं प्रति नाशं प्राप्तमप्यकुशलान्पुरुषा
न्प्रति न कृतार्थमिति तेषां दृशेः कर्मविषयतामापन्नं लभत एव पररूपेणात्मरूपमिति। अतश्च दृग्दर्शन
शक्त्योर्नित्यत्वादनादिः संयोगो व्याख्यात इति। तथा चोक्तं। धर्मिणामनादिसंयोगाद्धर्ममात्राणा
मप्यनादिः संयोग इति। संयोगस्वरूपाभिधित्सयेदं सूत्रं प्रववृते। स्वस्वामिशक्त्योः स्वरूपोपलब्धिहे
तुः संयोगः॥२३॥ पुरुषः स्वामी दृश्येन स्वेन दर्शनार्थं संयुक्तः। तस्मात्संयोगाद्दृश्यस्योपलब्धिर्यः स भोगः। या

22

पुरुषस्य स्वरूपोपलब्धिः सोपवर्गः। दर्शनकार्यावसानः संयोग इति। दर्शनं वियोगस्य कारणमुक्तं। दर्श
नमदर्शनस्य प्रतिद्वंद्वी। तिच्चादर्शनं संयोगनिमित्तमुक्तं नात्र दर्शनं मोक्षकारणं अदर्शनाभावादेव
बंधाभावः स मोक्ष इति। दर्शनस्य भावे बंधकारणस्यादर्शनस्य नाश इत्यतो दर्शनं ज्ञानं कैवल्यकार
णमुक्तं। किंचेदम[illegible]नाम किं गुणानामधिकारः। आहोस्विद्दृशिरूपस्य स्वामिनो दर्शितविषय
स्य प्रधानचित्तस्य[illegible]त्पादः। स्वस्मिन्दृश्ये विद्यमाने यो दर्शनाभावः। किमर्थवत्ता गुणानां। अथाविद्या
स्वचित्तेन सह निरु[illegible]चित्तस्योत्पत्तिबीजं। किं स्थितिसंस्कारक्षये गतिसंस्काराभिव्यक्तिः। यत्रेदमु
क्तं। प्रधानं स्थित्यैवव[illegible]विकाराकरणादप्रधानं स्यात्। तथा गत्यैव वर्तमानं विकारनित्यत्वाद
प्रधानं स्यात्। उभयथा च[illegible]वृत्तिः प्रधानव्यवहारं लभते नान्यथा। कारणांतरेष्वपि कल्पितेष्व
एष समानश्चर्चः। दर्शनश[illegible]क्तिरेवादर्शनमित्येके। प्रधानस्यात्मख्यापनार्था प्रवृत्तिरिति श्रुतेः। सर्वबो
ध्यबोधसमर्थः प्राक्प्रवृत्तेः पुरु[illegible]न पश्यति सर्वकार्यकारणसमर्थं दृश्यं तदा न दृश्यत इति। उभयस्याप्य

22

दर्शनंधर्मइत्येके।तत्रेदंदृश्यस्यस्वात्मभूतमपिपुरुषप्रत्ययमपेक्ष्य॥दर्शनंदृश्यधर्मत्वेनभवति।
तथापुरुषस्यानात्मभूतमपिदृश्यप्रत्ययापेक्षंपुरुषधर्मत्वेनेवादर्शनमवभासते।दर्शनंज्ञानमेवाद
र्शनमितिकेचिदभिदधति।इत्येतेशास्त्रगताविकल्पाः।तत्रविकल्पबहुत्वमेतत्।सर्वपुरुषाणांगुणासं
योगेसाधारणविषयं।यस्तुप्रत्यक्चेतनस्यस्वबुद्धिसंयोगः।तस्यहेतुरविद्या॥२४॥विपर्ययज्ञानवास
नेत्यर्थः।विपर्ययज्ञानवासनावासितानकार्यनिष्ठांपुरुषख्यातिंबुद्धिःप्राप्नोतिसाधिकारापुनरावर्तते।
सातुपुरुषख्यातिपर्यवसानाकार्यनिष्ठांप्राप्नोतिचरिताधिकारानिवृत्तादर्शनवंधकारणाभावान्नपुन
रावर्तते।अत्रकश्चित्षं[illegible]पाख्यानेनोद्घाटयति।मुग्धयाभार्ययाभिधीयते।षंडकआर्यपुत्रअपत्य
वतीमेभगिनीतिकिं[illegible]नाहमिति।सतामाहमृतस्तेहमुत्पादयिष्यामीति।तथेदंविद्यमानंज्ञानंचित्तनि
वृत्तिंनकरोतिविनष्टंकरिष्यतीतिकाप्रत्याशा।तत्राचार्यदेशीयोवक्तिननुबुद्धिनिवृत्तिरेवमोक्षोदर्श
नकारणाभावात्बुद्धिनिवृत्तिः।तच्चादर्शनंवंधकारणंदर्शनान्निवर्तते।तत्रचित्तनिवृत्तिरेवमोक्षः।किमर्थ
मस्थानएवास्यमतिविभ्रमः।हेयंदुःखंहेयकारणंचसंयोगाख्यंसनिमित्तमुक्तं।अतःपरंहानंवक्तव्यं।तद

भावात्संयोगाभावो हानं तद्दृशेः कैवल्यं ॥२५॥ तस्यादर्शनस्याभावात् बुद्धिपुरुषसंयोगाभावः आत्यं
तिको बंधनोपरम इत्यर्थः । एतद्धानं तद्दृशेः कैवल्यं पुरुषस्यामिश्रीभावः पुनरसंयोगो गुणैरित्यर्थः । दु
खकारणनिवृत्तौ दुःखोपरमो हानं तदा स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुष इत्युक्तं । अथ हानस्य कः प्राप्त्युपाय इति । वि
वेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः ॥२६॥ सत्वपुरुषान्यताप्रत्ययो विवेकख्यातिः । सा त्वनिवृत्तमिथ्याज्ञाना
प्लवते । यदा मिथ्याज्ञानं दग्धबीजभावं वंध्यप्रसवं संपद्यते तदा विधूतक्लेशरजसः सत्वस्य परे वैशा
रद्ये परस्यां वशीकारसंज्ञायां वर्तमानस्य विवेकप्रत्ययप्रवाहो निर्मलो भवति सा विवेकख्यातिरविप्ल
वा हानस्योपायः । ततो मिथ्याज्ञानस्य दग्धबीजभावोपगमः पुनश्चाप्रसव इत्येष मोक्षस्य मार्गो हानस्यो
पाय इति । तस्य सप्तधा प्रांतभूमिः प्रज्ञा ॥२७॥ तस्येति प्रत्युदितख्यातेः । प्रत्ययाम्नायः सप्तधेति । अशुध्याव
रणमलापगमाच्चित्तस्य प्रत्ययांतरानुत्पादे सति सप्तप्रकारैव प्रज्ञा विवेकिनो भवति तद्यथा परिज्ञातं
हेयं नास्य पुनः परिज्ञेयमस्ति क्षीणा हेयहेतवो न पुनरेतेषां क्षेतव्यमस्ति साक्षात्कृतं निरोधसमाधि
ना हानं भावितो विवेकख्यातिरूपो हानोपाय इत्येषा चतुष्टयी कार्या विमुक्तिः प्रज्ञायाः ॥ चित्तविमुक्ति

स्तुत्रयी।चरिताधिकाराबुद्धिगुणागिरिशिखरतटच्युताइवग्रावाणोनिरवस्थानाःस्वकारणप्रलयाभि
मुखाःसहतेनास्तंगच्छंति।नचैषांप्रविलीनानांपुनरस्त्युत्पादःप्रयोजनाभावादिति।एतस्यामवस्था
यांगुणसंबंधातीतःस्वरूपमात्रज्योतिरमलःकेवलीपुरुषइत्येतांसप्तविधांप्रांतभूमिप्रज्ञामनुपश्य
न्पुरुषःकुशलइत्याख्यायते।प्रतिप्रसवेपिचचित्तस्यमुक्तःकुशलइत्येवंभवतिगुणातीतत्वादिति।
सिद्धाभवतिविवेकख्यातिर्हानोपायइति।नचसिद्धिरंतरेणसाधनमित्येतदारभ्यते।योगांगानुष्ठाना
दशुद्धिक्षयेज्ञानदीप्तिराविवेकख्यातेः॥२८॥योगांगान्यष्टावभिधायिष्यमाणानितेषामनुष्ठानात्पंच
पर्वणोविपर्ययस्याशुद्धिरूपस्यक्षयोनाशः।तत्क्षयेसम्यक्ज्ञानस्याभिव्यक्तिः।यथायथाचसाधना
न्यनुष्ठीयंतेतथातथाचतनुत्वमशुद्धिरापद्यते।यथायथाचक्षीयतेतथातथाचक्षयक्रमानुरोधिनी
ज्ञानस्यापिदीप्तिर्विवर्धते।साखल्वेषाविवृद्धिःप्रकर्षमनुभवति।आविवेकख्यातेः।आगुणपुरुषस्वरूप
विज्ञानादित्यर्थः।योगांगानुष्ठानमशुद्धेर्वियोगकारणं।यथापरशुश्छेद्यस्य।विवेकख्यातेस्तुप्राप्ति

कारणं।यथाधर्मः सुखस्यनान्यथाकारणं।कतिचैतानिकारणानिशास्त्रेभवंति।नवैवेत्याह।तद्यथा।उत्प
त्तिस्थित्यभिव्यक्तिविकारप्रत्ययाप्तयः।वियोगान्यत्वधृतयःकारणंनवधास्मृतमिति।तत्रोत्पत्तिकार
णंमनोभवतिविज्ञानस्य।स्थितिकारणंमनसःपुरुषार्थताशरीरस्येवाहारइति।अभिव्यक्तिकारणंयथा
रूपस्यालोकः।विकारकारणंमनसोविषयांतरं।यथाग्निःपाक्यस्य।प्रत्ययकारणंधूमज्ञानम
ग्निज्ञानस्य।प्राप्तिकारणंयोगांगानुष्ठानंविवेकख्यातेः।वियोगकारणंतदेवाशुद्धेः।अन्यत्वकारणं।
यथासुवर्णस्यसुवर्णकारः।एवमेकस्यस्त्रीप्रत्ययस्य।विद्यामूढत्वेद्वेषोदुःखत्वेरागःसुखत्वेतत्व
ज्ञानंमाध्यस्थ्ये।धृतिकारणंशरीरमिंद्रियाणांतानिचतस्यमहाभूतानिशरीराणांतानिचपरस्परं।सर्
वेषांतैर्यग्योनिमानुषदैवतानिच।परस्परार्थत्वादित्येवंनवकारणानि।तानिचयथासंभवंपदार्थां
तरेष्वपियोज्यानि।योगांगानुष्ठानंतुद्विधैवकारणत्वंलभतइति।तत्रयोगांगान्यवधार्यंते।यम
नियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणाध्यानसमाधयोऽष्टांगानि।यथाक्रममेषामनुष्ठानंस्वरूपं

चवक्ष्यामः॥तत्र अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहायमाः॥३०॥तत्राहिंसासर्वदासर्वथासर्वभूता
नामनभिद्रोहः॥उत्तरेचयमनियमास्तन्मूलाः॥तत्सिद्धिपरतयैवतत्प्रतिपादनायप्रतिपाद्यंतेतदवदा
तरूपकारणायैवोपादीयंते॥तथाह्युक्तं॥सखल्वयंब्राह्मणोयथायथाव्रतानिबहूनिसमादित्सतेतत
थातथाप्रमादकृतेभ्योहिंसानिदानेभ्योनिवर्तमानस्तामेवावदातरूपामहिंसांकरोति॥सत्यंयथा
र्थेवाङ्मनसी॥यथादृष्टंयथानुमितंयथाश्रुतंतथावाङ्मनश्चेति॥परत्रस्वबोधसंक्रांतयेवागुक्ता
सायदिनवंचिताभ्रांतावाप्रतिपत्तिवंध्यावाभवेत्॥इत्येषासर्वभूतोपकारार्थंप्रवृत्तानभूतोपघा
ताययदिचैवमप्यभिधीयमानाभूतोपघातायैवस्यान्नसत्यं॥पापमेवभवेत्॥तेनपुण्याभासेनपु
ण्यप्रतिरूपकेणकष्टंतमःप्राप्नुयात्तस्मात्परीक्ष्यसर्वभूतहितंसत्यंब्रूयात्॥स्तेयमशास्त्रपूर्वकंद्र
व्याणांपरतःस्वीकरणंतत्प्रतिषेधःपुनरस्पृहारूपमस्तेयमिति॥ब्रह्मचर्यंगुप्तेंद्रियस्योपस्थस्यसं
यमः॥विषयाणामर्जनरक्ष [illegible] ॥हिंसादोषदर्शनादस्वीकरणमपरिग्रहइत्येतेयमाः॥तेतु॥

[illegible]गकालसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतं॥३१॥ तत्राहिंसा जात्यवछिन्ना मत्स्यवंधकस्य
मत्स्येष्वेव नान्यत्र हिंसा देशावच्छिन्ना यथा न तीर्थे हनिष्यामीति। सैव कालावछिन्ना न चतुर्दश्यां पुण्ये ह
नीति। सैवात्रिभिरुपरतस्य समयावछिन्ना देवब्राह्मणार्थे नान्यथा हनिष्यामीति। यथा च क्षत्रिया
णां युद्ध एव हिंसा नान्यत्रेति। एभिर्जातिदेशकालसमयैरनवछिन्ना अहिंसादयः सर्वथैव परिपा
लनीयाः सर्वभूमिषु सर्वविषयेषु सर्वथैवाविदितव्यभिचाराः सार्वभौमा महाव्रतमित्युच्यते। शौ
चसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः॥३२॥ तत्र शौचं मृज्जलादिजनितं मेध्याभ्यवह
रणादि च बाह्यं। आभ्यंतरं चित्तमलानामाक्षालनं। संतोषः सन्निहितसाधनादधिकस्यानुपादित्सा।
तपो द्वंद्वसहनं द्वंद्वश्च जिघत्सापिपासे शीतोष्णे स्थानासने काष्ठमौनाकारमौने च व्रतानि चैषां
यथायोगं कृच्छ्रचांद्रायणसांतपनादीनि। स्वाध्यायो मोक्षशास्त्राणामध्ययनं प्रणवजपो वा। ई
श्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मार्पणं। शय्यासनस्थोऽथ पथि व्रजन् वा स्वस्थः परिक्षीण

वितर्को … संसारबीजदाय मीति माणस्यान्नित्यमुक्तो ऽमृतभोगभागी। यत्रेद मुक्तं तत्र …
चेतनां … पंतरायाभावश्चेति। एतेषां यमनियमानां। वितर्कबाधने प्रतिपक्षभावनम्॥ यदा
… हिंसादयो वितर्का जायेरन् हनिष्याम्यहमपकारिणमनृतमपि वक्ष्यामि द्रव्यम
… दारेषु चास्य व्यवायी भविष्यामि परिग्रहेषु वास्य स्वामी भविष्यामीति एवमुन्माद
प्रवणवितर्कज्वरेणातिदीप्ते न बाध्यमानस्तत्प्रतिपक्षान् भावयेत्। घोरेषु संसाराङ्गारेषु पच्यमानेन
न मया शरणमुपागतः सर्वभूताभयप्रदानेन योगधर्मः स खल्वहं त्यक्त्वा वितर्कान्पुनस्तानाददानः
तुल्यः श्ववृत्तेनेति भावयेत्। यथा श्वा वान्तावलेही तथा त्यक्तस्य पुनरादानं इत्येवमादि सूत्रान्तरे
… वितर्का हिंसादयः कृतकारितानुमोदिता लोभक्रोधमोहपूर्वका मृदुमध्याधिमात्रा दुःखा
…ज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनम्॥ तत्र हिंसा तावत् कृतकारितानुमोदितेति त्रिधा एकै
… लोभेन मांसचर्मणोरर्थेन … नापकृतमनेनेति मोहेन धर्मो भविष्यतीति। लोभक्रोधमोहाः

पुनस्त्रिधा मृदुमध्याधिमात्रा इत्येवंसप्तविंशतिभेदा भवन्ति। हिंसायाः मृदुमध्याधिमात्राः पुनस्त्रि
26 धा मृदुमृदुर्मध्यमृदुः तीव्रमृदुरिति। तथा मृदुमध्यो मध्यमध्यस्तीव्रमध्य इति। तथा मृदुतीव्रो म
ध्यतीव्रः अधिमात्रतीव्र इति। एवमेकाशीति भेदा हिंसा भवति सा पुनर्नियमविकल्पसमुच्चयभेदाद
संख्येया प्राणभृद्भेदस्यापरिसंख्येयत्वादिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यं। ते खल्वमी वितर्का दुःखा
ज्ञानानन्तफला इति प्रतिपक्षभावनं दुःखमज्ञानं चानन्तफलं येषामिति प्रतिपक्षभावनं। तथा
स हिंसकः प्रथमं तावद्वध्यस्य वीर्यमाक्षिपति ततः शस्त्रादिनिपातेन दुःखयति ततो जीवितादपि
पि मोचयतीति। ततो वीर्याक्षेपादस्य चेतनाचेतनमुपकरणं क्षीणवीर्यं भवति। दुःखोत्पादनान्नरक
तिर्यक्प्रेतादिषु दुःखमनुभवति। जीवितव्यपरोपणात्प्रतिक्षणं च जीवितात्यये वर्तमानो मरणमि
च्छन्नपि दुःखविपाकस्य नियतवेदनीयत्वात्कथंचिदेवोच्छ्वसिति। यदि च कथंचित्पुण्यावाप
गता हिंसा भवेत्तत्र सुखप्राप्तौ भवेदल्पायुरिति। एवमनृतादिष्वपि योज्यं यथासंभवं। एवं वित २६

कर्मणां च परे वागत विपाकमनिष्टं भावयन् वितर्कक्षुब्धमनः प्रतिदधीत प्रतिपक्षभावनाहेतोर्हेया वि
तर्काः यदास्य स्युरप्रसवधर्माणः तदा तत्कृतमैश्वर्यं योगिनः सिद्धिसूचकं भवति तद्यथा। अहिंसाप्रति
ष्ठायां तत्सन्निधौ वैरत्यागः॥३५॥ सर्वप्राणिनां भवति। सत्यप्रतिष्ठायां क्रियाफलाश्रयत्वं॥३६॥ धार्मि
को भूया इति भवति धार्मिकः स्वर्गं प्राप्नुहि इति स्वर्गं प्राप्नोति। अमोघास्य वाग् भवति। अस्तेयप्र
तिष्ठायां सर्वरत्नोपस्थानं॥३७॥ सर्वदिक्स्थान्यस्योपतिष्ठन्ते रत्नानि। ब्रह्मचर्यप्रतिष्ठायां वीर्यलाभः॥३८॥ य
स्य लाभादप्रतिघान् गुणानुत्कर्षयति सिद्धश्च विनेयेषु ज्ञानमाधातुं समर्थो भवति। अपरिग्रहस्थै
र्ये जन्मकथंतासंबोधः॥३९॥ अस्य भवति कोऽहमासं कथमहमासं किंस्विदिदं कथंस्विदिदं के वा भ
विष्यामः कथं भविष्याम इत्येवमस्य पूर्वान्तपरान्तमध्येष्वात्मभावजिज्ञासा स्वरूपेणोपावर्तते। एत
द्यमस्थैर्ये सिद्धयो नियमेषु वक्ष्यामः। शौचात्स्वाङ्गजुगुप्सा परैरसंसर्गः॥४०॥ स्वाङ्गे जुगुप्सायां शौचमार
२१ भमाणः कायावद्यदर्शी कायानभिष्वङ्गी यतिर्भवति। किंच परैरसंसर्गः कायस्वभावावलोकी स्व

४१

मपि कायं जिहासुर्मृज्जलादिभिः प्रक्षालयन्नपि कायशुद्धिमपश्यन्कायं परकायैरन्यैर्नात्रयते भ्यः सं
सृज्यते। किं च। सत्त्वशुद्धिसौमनस्यैकाग्र्येंद्रियजयात्मदर्शनयोग्यत्वानि च॥ भवंतीति वाक्यशेषः॥४१॥
शुचेः सत्त्वशुद्धिः ततः सौमनस्यं ततः ऐकाग्र्यं ततः इंद्रियजयः ततश्चात्मदर्शनयोग्यत्वं बुद्धिसत्त्वस्य भ
वतीति पतञ्जलिना शौचस्थैर्यादधिगम्यत इति। संतोषादनुत्तमः सुखलाभः॥४२॥ तथा चोक्तं। यच्च कामसुखं
लोके यच्च दिव्यं महत्सुखं। तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलामिति। कायेंद्रियसिद्धिरशुद्धि
क्षयात्तपसः॥४३॥ निर्वर्त्यमानमेव तपो हिनस्त्यशुद्ध्यावरणमलं तदावरणमलापगमात् कायसिद्धि
रणिमाद्या तथेंद्रियसिद्धिर्दूरात् श्रवणमननाद्येति। स्वाध्यायादिष्टदेवतासंप्रयोगः॥४४॥ देवता
ऋषयः सिद्धाश्च स्वाध्यायशीलस्य दर्शनं गच्छंति कार्ये चास्य वर्तंत इति। समाधिसिद्धिरीश्वरप्रणि
धानात्॥४५॥ ईश्वरार्पितसर्वभावस्य समाधिसिद्धिः यया सर्वमीप्सितमवितथं जानाति देशांतरे
देहांतरे कालांतरे च ततोऽस्य प्रज्ञा यथाभूतं प्रजानातीति। उक्ताः सह सिद्धिभिर्यमनियमाः। आस

२७

मादीनिवक्ष्यामः।तत्रस्थिरसुखमासनं॥४५॥तद्यथापद्मासनंवीरासनंभद्रासनंस्वस्तिकं
दंडासनंसोपाश्रयंपर्यंकःक्रौंचनिषदनंहस्तिनिषदनंउष्ट्रनिषदनंसमसंस्थानंस्थिरसुखंय
थासुखंचेत्येवमादिप्रयत्नशैथिल्यानंतसमापत्तिभ्यां॥४६॥भवतीतिवाक्यशेषः।प्रयत्नोपर
मात्सिध्यत्यासनंयेननांगमेजयोभवति।अनंतेवासमापन्नंचित्तमासनंनिर्वर्तयतीति।ततोद्वं
द्वानभिघातः॥४७॥शीतोष्णादिभिर्द्वंद्वैरासनजयान्नाभिभूयते।तस्मिन्सतिश्वासप्रश्वासयोर्ग
तिविच्छेदःप्राणायामः॥४८॥सत्यासनेबाह्यस्यवायोराचमनंश्वासः।कौष्ठस्यवायोर्निःसारणंप्रश्वा
सः।तयोर्गतिविच्छेदउभयाभावःप्राणायामः।सतुबाह्याभ्यंतरस्तंभवृत्तिर्देशकालसंख्याभिः
सम- परिदृष्टोदीर्घसूक्ष्मः॥४९॥यत्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःसबाह्यः।यत्रप्रश्वासपूर्वकोगत्यभावःस
आभ्यंतरः।तृतीयस्तंभवृत्तिर्यत्रोभयाभावःसकृत्प्रयत्नाद्भवति।यथातप्तेन्यस्तमुपलेजलंसर्व
तःसंकोचमापद्यते।तथाद्वयोर्युगपद्गत्यभावइति।त्रयोप्येतेदेशेनपरिदृष्टाः।इयानस्यविषयो

देशइति। कालेनपरिदृष्टाः क्षणानामियत्तावधारणेनावच्छिन्नाइत्यर्थः। संख्याभिःपरिदृष्टाएता
वद्भिःश्वासप्रश्वासैःप्रथमउद्घातः। तद्वन्निगृहीतस्यैतावद्भिर्द्वितीयउ[illegible]वंतृतीयः। एवंमृ
दुः। एवंमध्यः। एवंतीव्रइतिसंख्यापरिदृष्टाः। सखल्वयमेवमभ्यस्तोदीर्घ[illegible]ह्याभ्यंतरविषया
क्षेपीचतुर्थः॥५०॥ देशकालसंख्याभिर्बाह्यविषयपरिदृष्टआक्षिप्तः। तथाभ्यंतरपरिदृष्टविष
यआक्षिप्तः। उभयथादीर्घसूक्ष्मः। तत्पूर्वकोभूमिजयात्क्रमेणोभयोर्गत्यभावश्चतुर्थःप्राणाया
मः। तृतीयस्तुविषयानालोचितोगत्यभावःसकृदारब्धएवदेशकालसंख्याभिःपरिदृष्टोदी
र्घसूक्ष्मः। चतुर्थस्तुश्वासप्रश्वासयोर्विषयावधारणात्क्रमेणभूमिजयादुभयाक्षेपपूर्वक
को[illegible]त्यभावश्चतुर्थःप्राणायामइत्ययंविशेषइति। ततःक्षीयतेप्रकाशावरणम्॥५१॥ प्राणाया
मान्अभ्यस्यतोस्ययोगिनःक्षीयतेविवेकज्ञानावरणीयंकर्म। यत्तदाचक्षते महामोहमयेनेन्द्रजा
लेनप्रकाशशीलंसत्त्वमावृत्यतदेवाकार्येनियुंक्तइति। तदस्यप्रकाशावरणंकर्मसंसारनिबं

28

धनंप्राणायामाभ्यासाद्दुर्बलंभवतिप्रतिक्षणंच दीयते तथाचोक्तंतपोनपरंप्राणायामात्ततोविशु
द्धिर्मलानांदीप्तिश्चज्ञानस्येति। किंच। धारणासुचयोग्यतामनसः॥५३॥ प्राणायामाभ्यासादेव प्रच्छर्द
नविधारणाभ्यांवाप्राणस्येतिवचनात् अथकः प्रत्याहारः। स्वविषयासंप्रयोगेचित्तस्यस्वरूपानुका
रइवेंद्रियाणांप्रत्याहारः॥५४॥ स्वविषयसंप्रयोगाभावेचित्तस्वरूपानुकारइवेति। चित्तनिरोधेचित्त
वन्निरुद्धानींद्रियाणिनेतरेंद्रियजयवदुपायान्तरमपेक्षंते। यथामधुकरराजंउत्पतंतंमक्षिकाःत
मनूत्पतंतिनिविशमानमनुविविशंति। तथेंद्रियाणिचित्तनिरोधेनिरुद्धानि इत्येषप्रत्याहारः। त
तःपरमावश्यतेंद्रियाणां॥५५॥ शब्दादिष्वव्यसनमिंद्रियजयइतिकेचित् शक्तिर्व्यसनंव्यस्यत्येनंश्रे
यसइति। अविरुद्धाप्रतिपत्तिर्न्याय्या। शब्दादिसंप्रयोगःस्वेच्छयेत्यन्ये। रागद्वेषाभावेसुखदुःखशून्यंश
ब्दादिज्ञानमिंद्रियजयइतिकेचित्। चित्तैकाग्र्यादप्रतिपत्तिरेवेतिजैगीषव्यः। ततश्चपरमात्वियंवश्यता
यच्चित्तनिरोधेनिरुद्धानींद्रियाणिनेतरेंद्रियजयवत्प्रयत्नकृतमुपायांतरमपेक्षंतेयोगिनइति॥५५॥

इति पातंजले साधननिर्देशो नाम द्वितीयः पादः ॥ २ ॥ उक्तानि पंच बहिरंगाणि साधनानि धारणा
वक्तव्या। देशबंधश्चित्तस्य धारणा। नाभिचक्रे हृदयपुंडरीके मूर्द्धि ज्योतिषि नासिकाग्रे जिह्वाग्र इत्ये
वमादिषु देशेषु बाह्ये वा विषये चित्तस्य वृत्तिमात्रेण बंधो धारणा। तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं। तस्मि
न्देशे ध्येयालंबनस्य प्रत्ययस्य एकतानता सदृशः प्रवाहः प्रत्ययांतरेणापरामृष्टो ध्यानं ॥ २ ॥ तदे
वार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः। ध्यानमेव ध्येयाकारनिर्भासं प्रत्ययात्मकेन स्वरूपेण
शून्यमिव यदा भवति ध्येयस्वभावावेशात्तदा समाधिरित्युच्यते ॥ ३ ॥ त्रयमेकत्र संयमः। तदेतद्धा
रणाध्यानसमाधित्रयमेकत्र संयमः। एकविषयाणि त्रीणि साधनानि संयम इत्युच्यते। तदस्य त्रय
स्य तांत्रिकी परिभाषा संयम इति ॥ ४ ॥ तज्जयात्प्रज्ञालोकः। तस्य संयमस्य जयात्समाधिप्रज्ञाया भ
वत्यालोको यथा यथा संयमः स्थिरपदो भवति तथा तथा समाधिप्रज्ञा विशारदी भवति ॥ ५ ॥ तस्य
भूमिषु विनियोगः। तस्य संयमस्य जितभूमेर्याऽनंतरा भूमिस्तत्र विनियोगः। न ह्यजिताधरभूमिः

[illegible]न्तरभूमिं वि[illegible] त्रं [illegible]भूमि[illegible] [illegible]ताम[illegible] [illegible]तमस्य[illegible] [illegible]जितम्हरभ[illegible]

[illegible]मिकस्य[illegible]नाधारभूमि[illegible] [illegible]मो युक्त[illegible] [illegible]मात्तदर्णस्य[illegible]न्यथे[illegible]

[illegible]भू[illegible]स्या[illegible]युमन[illegible] [illegible]पा[illegible] [illegible]भवंहुत[illegible] योगेन योगो ज्ञान[illegible]

[illegible]योगात्[illegible] [illegible]न्ति तुम[illegible] [illegible]रमते[illegible] [illegible]त्रयमंतरंगं[illegible] [illegible]तदे[illegible]

[illegible]माधि त्रयमंतरं[illegible] [illegible]स्याव[illegible] [illegible]

तद[illegible] वदहिरंगं निर्बी[illegible] स्या[illegible] [illegible]तरंग साधन त्रयं निर्ब[illegible] [illegible]मतीति[illegible]

द[illegible]भावादिति[illegible] [illegible]वा वित्तहत्या[illegible] चलत्[illegible] [illegible]तदा[illegible] [illegible]

[illegible] [illegible]निरोधल[illegible] [illegible]निरो[illegible] [illegible]ज्ञानसंस्का[illegible]

[illegible] [illegible]निते प्रत्यय[illegible] [illegible]निरो[illegible] [illegible]योगभि[illegible]

[illegible] [illegible]विपुलात्म[illegible] [illegible]चित्तमन्वेति[illegible]

स्य चित्तस्य प्रतिक्षणमिदं संस्कारान्वयात्वं निरोधपरिणामस्तदा संस्कारशेषं चित्तमिति निरोधसमा
धाविषयसमाप्तिः तान्निरोधप्रशान्तवाहिता संस्कारात्॥ निरोधसंस्कारपाटवापेक्षा प्रशान्तवाहिता चि
त्तस्य भवति तत्संस्कारमान्द्ये तु व्युत्थानधर्मिणा संस्कारेण निरोधधर्मसंस्कारोभिभूयत इति॥१०॥ स
र्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयौ चित्तस्य समाधिपरिणामः॥११॥ सर्वार्थता चित्तधर्मः एकाग्रतापि चि
त्तधर्मः। सर्वार्थतायाः क्षयस्तिरोभाव इत्यर्थः एकाग्रताया उदय आविर्भाव इत्यर्थः। तयोर्धर्मि
त्वेनानुगतं चित्तं तदिदं चित्तमपायोपजननयोः स्वात्मभूतयोर्धर्मयोरनुगतं समाधीयते तच्चित्त
समाधिपरिणामः॥ ततः पुनः शान्तोदितौ तुल्यप्रत्ययौ चित्तस्यैकाग्रतापरिणामः॥ समाहित
चित्तस्य पूर्वप्रत्ययः शान्तः उत्तरस्तत्सदृश उदितः समाधिचित्तमुभयोरनुगतं पुनस्तथैवासमाधि
भ्रेषादिति। [illegible] धर्मिणः चित्तस्य [illegible] परिणाम इति। एतेन भूतेन्द्रियेषु धर्मलक्षणावस्थाप
रिणामा व्याख्याताः॥ एतेन पूर्वोक्तेन चित्तपरिणामेन धर्मलक्षणावस्थारूपेण भूतेन्द्रियेषु धर्मपरि
३०

णमो लक्षणपरिणामोऽवस्थापरिणामश्च[illegible]वीध[illegible]। तत्र व्युत्थाननिरोधयोर्द्वयोर्धर्मयोरभिभ
वप्रादुर्भावौ धर्मिणि धर्मपरिणामो लक्ष[illegible]णामश्चानिरोधस्त्रिलक्षणः त्रिभिरध्वभिर्युक्त[illegible]। स खल्व
नागतलक्षणमध्वानं प्रथमं हित्वा धर्म[illegible]नतिक्रान्तो वर्तमानलक्षणं प्रतिपन्नः[illegible] स्वरूपेणा
भिव्यक्तिरेषोऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चा[illegible]नागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तः। तथा[illegible]नं त्रिलक्षणं
त्रिभिरध्वभिर्युक्तं वर्तमानं लक्ष[illegible]त्वा धर्मत्वमनतिक्रान्तं अतीतलक्षणं प्रतिपन्नं। एषोऽस्य तृती
योऽध्वा न चानागतवर्तमानाभ्यां[illegible]णाभ्यां विमुक्तं। एवं पुनर्व्युत्थानमुपसम्पद्यमानमनागतल
क्षणं हित्वा धर्मत्वमनतिक्रा[illegible]र्तमानलक्षणं प्रतिपन्नं यत्रास्य स्वरूपाभिव्यक्तौ सत्यां व्यापार एषो
ऽस्य द्वितीयोऽध्वा न चातीतानागताभ्यां लक्षणाभ्यां विमुक्तं इति। एवं पुनर्निरोधः एवं पुनर्व्युत्थान
मिति। तथावस्थापरिणामः। निरोधलक्षणेषु निरोधसंस्कारा बलवन्तो भवन्ति दुर्बला व्युत्थानसंस्कारा
इति। एष[illegible]णामवस्थापरिणामः। तत्र धर्मिणो धर्मैः परिणामो धर्माणां त्र्यध्वनां लक्षणैः परिणामो

लक्ष[...]वस्थाभिः परिणाम्यते। यथा चैकत्वेऽपि स्त्री माता चो। परिणामैः शून्यं न क्षणमपि गुणवृत्त
मवतिष्ठते। चलं च गुणवृत्तं। गु[...]क्तं। [...]णमुक्तं गुणानामिति। एतेन भूतेन्द्रियेषु ध
र्मधर्मिभेदात्त्रिविधः परिणामो वेदितव्यः। परमार्थतस्तु एक एव परिणामो धर्मिस्वरूपमात्रो हि ध
र्मो धर्मिविक्रियैवैषा धर्मद्वारा प्रपंच्यत इति। तत्र धर्मस्य धर्मिणि वर्तमानस्याध्वस्वतीतानाग
तवर्तमानेषु भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वं। यथा सुवर्णभाजनस्य भित्त्वान्यथा क्रियमाणस्य
भावान्यथात्वं भवति न द्रव्यान्यथात्वमिति। अपर आह धर्मानभ्यधिको धर्मी पूर्वतत्त्वानतिक्रमात्।
पूर्वापरावस्थाभेदमनुपतितः कौटस्थ्येन विपरिवर्तेत यद्यन्वयी स्यादिति। [...]षः कस्मात्
एकान्ततानभ्युपगमात्। तदेतत्त्रैलोक्यं व्यक्तेरपैति नित्यत्वप्रतिषेधात् अपेतम[...]प्रतिषे
धात्। संसर्गाच्चास्य सौक्ष्म्यं सौक्ष्म्याच्चानुपलब्धिरिति। लक्षणपरिणामो धर्मोऽध्वसु व[...]ऽती
तोऽतीतलक्षणयुक्तोऽनागतवर्तमानाभ्यां लक्षणाभ्यामवियुक्तः। तथानागतोऽनागतलक्षणयुक्तो

वर्तमः नातीताभ्यां लक्षणाभ्याम् अवियुक्त[illegible]र्तमानो वर्तमानलक्षणयुक्तोऽनागतातीताभ्यां लक्ष
णाभ्याम् अवियुक्त इति । यथा पुरुष[illegible]स्त्रियां रक्तो न शेषासु विरक्तो भवतीति । अत्र लक्षणपरि
णामे सर्वस्य सर्वलक्षणयोगादध्व[illegible]ः प्राप्नोतीति परैर्दोष आपाद्यत इति तस्य परिहारः । धर्मा
णां धर्मत्वमप्रसाध्यं सति च धर्म[illegible]लक्षणभेदोऽपि वाच्यो न[illegible]नसमय एवास्य धर्मत्वं एवं दृन
चित्तं [illegible]धर्म किं स्यात् कोऽधिका[illegible]गस्यास्य समुदाचारादिति । [illegible]धर्माणां लक्षणानां युगपदेकस्मि
यक्तो नास्ति संभवः [illegible]मेण[illegible]जकाञ्जनस्य भा[illegible]वोऽभवेदिति । उक्तं च रूपातिशाया वृत्त्यतिशाया
श्च विरुध्यन्ते सामान्यानि तु[illegible]यैः सह वर्तन्ते । तस्माद संकरः । यथा रागस्यैव कश्चित् समुदाचार इति
न तदानीम् अन्यत्राभावः [illegible]केवलं सामान्येन समन्वागत इति । अस्ति तदा तत्र तस्य भावः । तथा लक्ष
णस्येति । न धर्मी[illegible]संसोऽन्यस्य[illegible]आनुपूर्व्येण स्थिता अलक्षिता । तत्र लक्षिताः । तां तामवस्थां प्राप्नु
[illegible]वर्तेत[illegible]सत्वेन प्रक्लि[illegible]नागतवर्तमानाभ्यां[illegible]व्यात्[illegible]अन्तरतः । यथैका रेखा शतस्थाने शतं दशस्था

[illegible]रेकाचैकस्यः परिणामे । यथा चैकत्वेपि स्त्री च्यते दुहिता च स्वसा चेति । अवस्थापरिणामे कौ
टस्थ्यप्रसंगदोषः कैश्चिदुक्तः [illegible] अध्वव्यापारेण व्यवहितत्वात् । यदा धर्मः स्वव्यापारं न करो
ति तदाऽनागतः यदा करोति तदा वर्तमानः । यदा कृत्वा निवृत्तस्तदातीत इत्येवं [illegible] धर्मिणोर्लक्ष
णानामवस्थानां च कौटस्थ्यं प्राप्नोतीति परैः दोष उच्यते । नासौ दोषः । कस्मात् [illegible] नित्यत्वेपि गु
णानां विमर्दवैचित्र्यात् । यथा संस्थानमादिमद्धर्ममात्रं शब्दादीनां [illegible] विनाश्यविनाशिनाम् एवं लिं
गुणानां गमादिमद्धर्ममात्रं सत्त्वादीनां विनाश्यविनाशिनां तस्मिन्[illegible]तत्रेदमुदाहरणं
मृद्धर्मी पिण्डाकाराद्धर्माद्धर्मान्तरमुपसंपद्यमानो धर्मतः परिणमते घटाकार इति । घटाकारोऽना
गतं लक्षणं हित्वा वर्तमानं लक्षणं प्रतिपद्यत इति लक्षणतः परिणमते घटो नवपुराणतां प्रतिक्ष
णमनुभवन्नवस्थापरिणामं प्रतिपद्यत इति । धर्मिणोपि धर्मान्तरमवस्था धर्मस्यापि लक्षणान्तर
मवस्थेत्येक एव परिणामो भेदेनोपदर्शित इति एवं पदार्थान्तरेष्वपि योज्यमिति । त एते धर्मलक्ष ३२

तस्यानिक्रमाक[illegible]भूतानापां सत्वांसमनंतरत्वं समाहु नास्तिच्छतीतस्यतस्मात्त्रयो विधमल

क्षणयोः क्रमः तथा[illegible] क्रमोपि घटस्याभिनव प्रत्रांतेड[illegible] स्यपतेस्य बलक्षण

[illegible]नुपातिना क्रमेणाभि[illegible]नाम्परांव्यक्तिमाप[illegible]इति त्रिविधर्मल[illegible]णाभ्यांचविशिष्टोयंतत्

तीयः परिणामहति तएते क्रमाधर्मधर्मिभेदेसति प्रति[illegible]स्वरूपं[illegible]पिधर्मीभवत्यन्यधर्म

स्वरूपापेक्षया[illegible]मार्थतोधर्मि[illegible]भेदोपच[illegible]एव[illegible]भिधीयते धर्मसमुदायमे

[illegible]वेनैवक्रमः[illegible]तीचित्तस्य[illegible]धर्माः परिदृष्टा[illegible]रूप[illegible]प्रयात्मकाः परिदृष्टा

[illegible]मात्रात्मकाः अपरिदृष्टा[illegible]तिचसप्तभवंति[illegible]अनुमानेनप्रापि[illegible]तत्र[illegible]

[illegible]काराः[illegible]परिणाम[illegible]वर्तमाना[illegible]चेष्टा[illegible]चित्तस्यधर्मा[illegible]वर्जनवर्जिता इति॥[illegible]

[illegible]साधनमभ्यु[illegible]वस्यापरिणाम[illegible]तयसंयमस्य[illegible]विषयउपादीप्स[illegible]पांपरिणामत्रयसंयमादतीत

[illegible]नागतज्ञानं॥ परिणामोभेदे[illegible]परिणा[illegible]संयमाद्योगिनोभवत्यतीतानागतज्ञानं। धारणा

[illegible]नमाध[illegible] [illegible]र्थप्रत्य[illegible]मा [illegible]यमाणमतीतमनज्ञानेन
पा [illegible]यत्तिभः परिज्ञाने यथा[illegible] [illegible]भागस्य मात्मर्वम्[illegible]
[illegible]तच वाग्वा[illegible] [illegible] [illegible]वधानिपरि[illegible]यो । पद्[illegible]तन[illegible] संस्कारबुद्धिन
[illegible]मिति । वृत्तौ एकस्मन[illegible] [illegible]वाल[illegible]रानन[illegible]मान[illegible] [illegible]पात्रूपस्याप्य
[illegible]विर्भूताभि[illegible]तारोति प्र[illegible] [illegible]मप[illegible] [illegible]दोषः । कस्मा[illegible] [illegible]स्य वाभिधान
[illegible]प्रचित[illegible]कार[illegible]णत[illegible] [illegible]या[illegible] [illegible]मि[illegible] [illegible]र्व[illegible] [illegible]स्थ[illegible]
र्वेण विशेष[illegible]पित[illegible]वा [illegible]केभान्रु[illegible]र्थसं[illegible] [illegible]श्यंतेरत[illegible]
भिधा[illegible]कि परि[illegible]ताग[illegible] [illegible]न[illegible]मित[illegible] [illegible]तीति । हेतेष[illegible]
र्थसवे[illegible]नाम[illegible] प्राति[illegible] [illegible]बुद्धि[illegible] [illegible]कधा[illegible]स्यक[illegible]
स्यते । तदेकपदे एक[illegible]बुद्धि[illegible]षयः । एक[illegible] [illegible]गम[illegible]क्रमम[illegible]वर्ण[illegible]भव[illegible]तय

३५

पि व्यापारोपस्थापितं परत्र प्रतिपादयिषया वर्णैर[illegible]यमानैः श्रूयमाणैश्च श्रोतृभिरनादिवाग्व
हारवासनानुविद्धया लोकबुद्ध्या सिद्धवत्संप्रतिपत्त्य[illegible]ीयते तस्य संकेतबुद्धितः प्रविभागः एता
वतामेवंजातीयकोनुसंहार एकस्यार्थस्य वाचक इति [illegible] केतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरू
पः स्मृत्यात्मकः यो यं शब्दः सोयमर्थः योर्थः स शब्द इति [illegible]वमितरेतराध्यासरूपः संकेतो भवतीत्येव
मेते शब्दार्थप्रत्यया इतरेतराध्यासात्संकीर्णाः गौरिति [illegible]ब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानं य एषां प्रविभा
गज्ञः स सर्ववित् सर्वपदेषु चास्ति वाक्यत्वा। तिः ष्टद्धाद्यु [illegible]मस्तीति गम्यते न सत्तां पदार्थो व्यभिचर
तीति। तथा न ह्यसाधना क्रियास्तीति तथा पचतीत्युक्ते [illegible] कारकाणामाक्षेपो नियमार्थोनुवादः
कर्तृकरणकर्मणां [illegible]लाना मिति दृष्टं च व[illegible]ार्थे पदरंजनं श्रोतव्यश्च संदोधातोर्जीवति
प्राणान्धारयति [illegible]तार्थस्याने पदार्थाभिव[illegible]त[illegible]पदं प्रविभज्य व्याकरणीयं क्रियावाचकं का
रकवाचकं वा। अन[illegible]धर्म[illegible]आपय[illegible]ङनामाख्यातसमाद्युपादानिर्गतं कथं कि

ंग्रत

...ंकारके वा व्याक्रियेते॥ ...त्वा शद्वार्थप्र... त्ययानां प्रविभागः। तद्यथा। श्वेतो ऽयं प्रासाद इति क्रि
यार्थः श्वेतः प्रासाद इति कारकार्थः शद्वः क्रियाकारकात्मा तदर्थः प्रत्ययश्च। कस्मात् सोयमित्य
भिसंबंधादेकाकार एव प्रत्ययः संकेत इति। यस्तु श्वेतोर्थः स शद्वप्रत्यययोरालम्बनीभूतः स हि स्वा
भिरवस्थाभिर्विक्रियमाणो न शद्वसहगतो न बुद्धिसहगतः एवं शद्व एवं प्रत्ययो नेतरेतरसहग
त इति। अन्यथा शद्वोन्यथार्थोन्यथा प्रत्यय इति विभागः॥ एवं तत्प्रविभागसंयमाद्योगिनः सर्व
भूतरुतज्ञानं संपद्यत इति॥ १७॥ संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञानम्॥ द्वये खल्वमी संस्काराः स्मृ
तिक्लेशहेतवो वासनारूपाः विपाकहेतवो धर्माधर्मरूपाः ते पूर्वभवाभिसंस्कृताः परिणामचेष्टा
निरोधशक्तिजीवनधर्मवदपरिदृष्टाश्चित्तधर्मास्तेषु संयमः संस्कारसाक्षात्क्रियायै समर्थः। न च दे
शकालनिमित्तानुभवैर्विना तेषामस्ति साक्षात्करणं तदित्थं संस्कारसाक्षात्करणात्पूर्वजातिज्ञान
मुत्पद्यते योगिनः। परत्राप्येवमेव संस्कारसाक्षात्करणात्परजातिज्ञानं। अत्रेदमाख्यानं श्रूयते भग

35

वतोजैगीषव्यस्यसंस्कारस[illegible]त्का[illegible]द्दशसु[illegible]सर्गेषुजन्मपरिणाममनुपश्यतोविवेकजंज्ञा
नंप्रादुरभवत्।अथ[illegible]गवान्।वट्य[illegible]स्तनुधरस्तमु[illegible]दशसुसर्गेषुभ[illegible]त्वादनभिभूतबुद्धिसत्वेनत्व
यानरकतिर्यग्गर्भसंभवंदुःखंपश्यतादेवमनुष्ये[illegible]न:पुनरु[illegible]त्पद्यमानेनसुखदुःखयो।किम
धिकमुपलब्धमितिभगवंतमावट्यंजैगीषव्यउवा[illegible]दशसुमहासर्गेषुभव्यत्वादनभिभूतबुद्धि
सत्वेनमयानरकतिर्यग्भवंदुःखंपश्यतादेवमनुष्ये[illegible]त्पद्यमानेनयत्किंचिदनुभूतं
तत्सर्वंदुःखमेवप्रत्यवैमि।भगवानावट्यउवाच।।यदि[illegible]युष्मतःप्रधानवशित्वमनुत्तमंचसंतोष
सुखंकिमिदमपिदुःखपक्षेनिक्षिप्तमिति।भगवान्[illegible]उवाचविषयसुखापे[illegible]यैवेदमनुत्तम
संतोषसुखमुक्तंकैवल्यापेक्षयादुःखमेव।बुद्धि[illegible]यंधर्मस्त्रिगुणस्त्रिगुणश्चप्रत्ययोहेयप
क्षेन्यस्तइतिदुःखरूपास्तृष्णा तृष्णादुःखसंता[illegible]त्तुप्रसन्नमबाधंसर्वानुकूलंसुखमिदमुक्त
मिति।।१८।।प्रत्ययस्यपरचित्तज्ञानं।।प्रत्ययेसंयमात्प्रत्ययस्यसाक्षात्करणात्ततःपरचित्तज्ञानं।।१९।।

यृ:

नचसालंबनंतस्याविषयीभूतत्वात्। रक्तंप्रत्ययंजानात्यमुष्मिन्नालंबनेरक्तमितिनजानातिप
रप्रत्ययस्ययदालंबनंतद्योगिनश्चित्तेननालंबनीकृतंपरप्रत्ययमात्रंतुयोगिचित्तस्यालंबनीभू
तमिति॥२०॥कायरूपसंयमात्तद्ग्राह्यशक्तिस्तंभेचक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेंतर्द्धानम्॥कायस्यरूपेसंयमा
द्रूपस्ययाग्राह्याशक्तिस्तांप्रतिबध्नाति।ग्राह्यशक्तिस्तंभेसतिचक्षुःप्रकाशासंप्रयोगेंतर्द्धानमुत्पद्य
तेयोगिनः।एतेनशब्दाद्यंतर्द्धानमुक्तंवेदितव्यं॥२१॥सोपक्रमंनिरुपक्रमंचकर्मतत्संयमादपरांत
ज्ञानमरिष्टेभ्योवा।आयुर्विपाकंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनि[illegible]तत्रयथार्द्रंवस्त्रंवितानि
तंलघीयसाकालेनशुष्येत्तथासोपक्रमं।यथाचतदेवसंपिंडितंचिरेणसंशुष्येत्एवंनिरुपक्र तं
मं।यथाचाग्निःशुष्केकक्षेमुक्तोवातेनसमंततोयुक्तःक्षेपीयसाकालेनदहेत्तथासोपक्रमंयथा
36 वासएवाग्निस्तृणराशौक्रमशोवयवेषुन्यस्तश्चिरेणदहेत्तथानिरुपक्रमं।तदेकभविकमा
युष्करंकर्मद्विविधंसोपक्रमंनिरु…क्रमंचतत्संयमादपरांतस्यप्रायणस्यज्ञानंअरिष्टेभ्योवेतित्रि ३६

ते

विधमरिष्टं आध्यात्मिकं आधिभौतिक[illegible]दैविकं चेति तत्र आध्यात्मिकं घोषं स्वदेहेपि हि कर्णौ
37 नष्टे शृणोति। ज्योतिर्नेत्रे अवष्टब्धे न पश्य[illegible]त [illegible] आधिभौतिकं यमपुरुषान् पश्यति पितॄनतीता
नागतानकस्माद्दृष्टेति। आधिदैविकं स्व[illegible] कस्मात् सिद्धान्वा पश्यति सर्वं विपरीतं वा सर्वमिति। अने
न वा जानाति अपरान्तमुपस्थितमिति [illegible]। मैत्र्यादिषु बलानि [illegible] करुणामुदितेति तिस्रो भा
वनास्तत्र भूतेषु सुखितेषु मैत्रीं भाव[illegible]मैत्रीबलं लभते [illegible] करुणां भावयित्वा करु
णाबलं लभते पुण्यशीलेषु मुदितां भा[illegible]त्वा मुदिताबलं लभते। [illegible]स्य संयमः
ततो बलान्यवंध्यवीर्याणि जायन्ते पाप[illegible]षु उपेक्षा न तु भावना। ततश्च तस्यां [illegible] धिरि
ति। अतो न बलमुपेक्षातः तत्र संयमा[illegible]ति।२३। बलेषु हस्तिबलादीनि [illegible]णार[illegible]संयमा
द्धस्तिबलो भवति वैनतेयबले संयमा[illegible]यबलो भवति। वायुबले संयमाद्वा[illegible]तदे[illegible]संयमादि
[illegible] [illegible]विप्रकृष्टज्ञानं। ज्योतिष्मती प्रवृत्तिरुक्ता मनसस्तस्या
[illegible]कृत्या [illegible] लोकन्यासे [illegible]

तपोलोकः४

[…]संयोगी सूक्ष्मे व[…]हितेव विप्रकृष्टेष्वर्थे वि[…]स्यत्नमर्थमभिगच्छति॥२५॥भुवनज्ञानंसू
र्यसंयमात्॥तत्प्रस्तारः सप्तलोकाः।तत्रावीचेः प्रभृति मेरुपृष्ठं यावदित्येवं भूर्लोकः।मेरुपृष्ठा
दारभ्य आध्रुवाद्ग्रहनक्षत्रताराविचित्रोऽन्तरिक्षलोकः।ततः परः स्वर्लोकः।पंचवि[…]दें इस्तृती
यो लोकः।चतुर्थः प्राजापत्यो महर्लोकः।त्रिविधो ब्राह्मः तद्यथा जनलोकः सत्य[…]इति।ब्राह्म
स्त्रिभूमिको लोकः प्राजापत्यस्ततो महान्।माहेंद्रश्च स्वरित्युक्तो दिविता[…]भुविप्रजा इति संग्र
हश्लोकः।तत्रावीचे[…]र्युप[…]निविष्टाः षण्महानरकभूमयो घ[…]लानलानिलाकाश
तमःप्रतिष्ठा महाकालांबरीषरौरवमहारौरवकालसूत्रांध[…]ाः यत्र स्वकर्मोपार्जितदुःख
वेदनाः प्राणिनः कष्टमायुर्दीर्घकमाक्षिप्य जायंते।ततः महातलरसातलातलसुतलवितल
तलातलपातालाख्यानि सप्तपातालानि।भूमिरियमष्टमी सप्तद्वीपा वसुमती यस्याः सुमेरुर्म
ध्ये पर्वतराजः कांचनः।तस्य राजतवैदूर्यस्फटिकहेममणिमयानि शृंगाणि।तत्र वैदूर्यप्रभानुरा ३७

गान्नीलोत्पलपत्रश्यामो नभसो दक्षिण[illegible]श्वेतः पूर्वः स्वच्छः पश्चिमः कुरंटकाभ उत्तरः दक्षिण
पार्श्वे चास्य जंबूः यतोयं जंबूद्वीपः तस्य सू[illegible]रात् रात्रिंदिवं लग्नमिव वर्त्तते तस्य नीलश्वे
वंत उदीचीनास्त्रयः पर्वताः द्विसहस्राय[illegible]तदंतरेषु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्रे
मणकं हिरण्मयं उत्तराः कुरव इति निषध[illegible]कूटहिमशैला दक्षिणतो द्विसहस्रायामाः तद
षु त्रीणि वर्षाणि नवनवयोजनसहस्रा[illegible]हरिवर्षं किंपुरुषं भारतमिति सुमेरोः प्राचीनाः भद्रा
श्वमाल्यवत्सीमानः प्रतीचीनाः केतुमाल[illegible]मादनसीमानः मध्ये वर्षमिलावृतं तदेतद्योजन
शतसहस्रं सुमेरोः दिशि दिशि तदर्द्धेन[illegible]सखल्वयं शतसहस्रायामो जंबूद्वीपः ततो द्विगुणे
नलवणोदधिना वलयाकृतिना वेष्टितः[illegible]गुणा द्विगुणाः शाककुशक्रौंचशाल्मलगोमेध
पुष्करद्वीपाः समुद्राश्च सर्षपराशिकल्पाः[illegible]विचित्रशैलावतंसाः इक्षुरससुरासर्पिर्दधिमंडक्षीरस्वा
[illegible]समुद्र[illegible]परिवेष्टिता वलयाकृतयो लोकालोकपर्वतपरिवाराः पंचाशद्योजनकोटिपरिसंख्या

२८

...देतत्सर्वं सुप्रतिष्ठितसंस्थानमेरुमध्ये कूटं। अंडं च प्रधानस्याणुरवयवो यथाकाशे खद्योत इ-
ति। तत्र पाताले जलधौ पर्वतेष्वेतेषु देवनिकाया असुरगंधर्वकिंनराकिंपुरुषयक्षराक्षसभूतप्रेत
पिशाचापस्मारकाप्सरोब्रह्मराक्षसकूष्मांडविनायकाः वसंति। सर्वेषु द्वीपेषु पुण्यात्मानो देवमनुष्याः प्रति॰ २
सुमेरुशिखरस्थानामुद्यानभूमिः तत्र मिश्रवनं नंदनं चैत्ररथं सुमानसमित्युद्यानानि सुधर्मा देवस-
भा सुदर्शनं पुरं वैजयंतः प्रासादः। ग्रहनक्षत्रतारकास्तु ध्रुवे निबद्धाः वायुविक्षेपनियमेनोपल-
क्षितप्रचाराः सुमेरो[illegible] सन्निविष्टा देवि परिवर्त्तते। [illegible] निवासिनः षड्देवनिकायाः त्रि-
दशा अग्निष्वात्ता याम्याः तुषिताः अपरनिर्मितवशवर्त्तिनः [illegible] निर्मितवशवर्त्तिनश्चेति सर्वे सं-
कल्पसिद्धाः अणिमाद्यैश्वर्योपपन्नाः कल्पायुषो वृंदारकाः कामभोगिन औपपादिकदेहा उ-
त्तमाभिरप्सरोभिः कृतपरिचाराः। म[illegible]तिलोके प्राजापत्यः पंचविधो देवनिकायः कुमुदा[illegible]
[illegible]र्दना अंजनाभाः अमिताभा इत्येते म[illegible] वशिनो ध्यानाहाराः कल्पसहस्रायुषः। प्रथमा

38

वशीकृत्यसत्वपुरुषान्यता।प्रत्ययेनपरि तस्मात्सत्वात्परिणामिनोत्यंतविधर्माशुद्धोन्यश्चि
तिमात्ररूपपुरुषः।तयोरत्यंतासंकीर्णयोः प्रत्ययाविशेषोभोगः।पुरुषस्यदर्शितविषयत्वात्।स
भोगप्रत्ययःसत्वस्यपरार्थत्वाद्दृश्यः।यस्तु मात्द्विशिष्टश्चितिमात्ररूपोन्यःपौरुषेयप्रत्ययःतत्रसं
यमात्पुरुषविषयाप्रज्ञाजायते।नचपुरु ययेनबुद्धिसत्वात्मनापुरुषोदृश्यते।पुरुषएवतंप्र
त्ययंस्वात्मालंबनंपश्यति।तथाह्युक्तं।वि रमनेकेनविजानीयादिति।।३५।।ततःप्रातिभश्रावण
वेदनादर्शास्वादवार्ताजायंते।प्रातिभात् व्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतज्ञानं।श्रावणाद्दिव्यश
ब्दश्रवणंवेदनाद्दिव्यस्पर्शाधिगमःआदर्शा द्रूपसंवित्।आस्वादाद्दिव्यरससंवित्।वार्तातोदिव्य
गंधविज्ञानंइत्येतानित्यंजायंते।।३६।।तेस ावुपसर्गाव्युत्थानेसिद्धयः।तेप्रातिभादयःसमाहित
चित्तस्योत्पद्यमानाउपसर्गाःतद्दर्शनप्रत त्वात्व्युत्थितचित्तस्योत्पद्यमानाःसिद्धयः।।३७।।बंध
कारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्चचित्तस्य शरीरावेशः।लोलीभूतस्यमनसोप्रतिष्ठस्यशरीरे

कर्माशयवशाद्बंधः प्रतिष्ठेत्यर्थः। तस्य कर्मणो बंधकारणस्य शैथिल्यं समाधिबलाद्भवति। प्रचार
संवेदनं च चित्तस्य समाधिजमेव कर्मबंधक्षयात्स्वचित्तप्रचारसंवेदनाच्च योगी [illegible] परशरीरान्निष्क्र
म्य शरीरांतरे मुनिः क्षिपति निक्षिप्तं [illegible]त्तं चेंद्रियाण्यनुपतंति यथा मधुकरराजानं मक्षिका उत्पतंतम
नूत्पतंति निविशमानमनु निविशंते तथेंद्रियाणि परशरीरावेशे चित्तं [illegible]विधीयंत इति।। ३८।।
उदानजयाज्जलपंककंटकादिष्वसंग उत्क्रांतिश्च। समस्तेंद्रियवृत्तिर्जीवनं प्राणादिलक्षणा तस्य
क्रियापंचतयी प्राणो मुखनासिकागतिराहृदयवृत्तिः [illegible] समानश्चानाभिवृत्तिः। अप
नयनादपान आपादतलवृत्तिः। उन्नयनादुदान आशिरो [illegible] व्यान इति। एषां प्रधाने प्रा
पंक णः। उदानजयाज्जलकंटकादिष्वसंगः उत्क्रांतिश्च प्रयाणकाले भवति तां वशित्वेन प्रतिपद्यते।। ३९।।
समानजयाज्ज्वलनं।। जितसमानस्तेजस उपध्मानं कृत्वा ज्वलयति।। ४०।। श्रोत्राकाशयोः संबंधसं
यमाद्दिव्यं श्रोत्रं। सर्वश्रोत्राणामाकाशं [illegible] प्रतिष्ठा [illegible] शब्दानां च यथोक्तं। तुल्यदेशश्रवणानामेकश्रुतित्वं

सर्वेषां भवतीति तच्चैतदाकाशस्य लिंगं। ... रूपं चोक्तं। तथा अमूर्तस्याप्यनन्यत्वाप्यनावरणदर्शना
द्विभुत्वमपि प्रख्यातमाकाशस्य। यथा ... वधिरावधिरयोरेकः शब्दं गृह्णाति अपरो
न गृह्णातीति तस्माच्छ्रोत्रमेव ... विषयं ... आकाशयोः संबंधे कृतसंयमस्य योगिनो दिव्यं श्रोत्रं
प्रवर्तते ॥४१॥ कायाकाशयोः संबंधसंयमा ... लघुतूलसमापत्तेश्चाकाशगमनं। यत्र कायस्तत्राका
शं तस्यावकाशदानात्कायस्य तेन संबंधः। तत्र कृतसंयमो ... लादिलंघनलघुतूलादिषु
आपरमाणुभ्यः समापत्तिं लब्ध्वा जितसंबंधो ... लघुत्वाज्जले पादन्यासं ... ॥४२॥ ... तु रूपे
ना ... विहतपरविराट्... तो यथेष्टमाकाशे गतिरस्य भवति ... हरेकलि
ता ... विदेहा ततः प्रकाशावरण ... री ... मनसो ... महाविदेहा ... अथ
स ... शरीरप्रति ... स्य मनसो ... मात्रेण भवति सा कल्पितेत्युच्यते ...
यः ... कल्पिता। तत्र कल्पितया साधयंति ... कल्पितां
... वहिर्वृत्तिस्थ ... वमनसो वहिर्वृत्ति ...

कर्मा… …ः प्रतिष्ठेत्पर्यः तस्माच्च …भे… । तत तच्च धारणात् । प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य
संवेद …केशकर्मवि… …धिजमेव कर्मबंधस्त… …प्रत्ययो भवति ॥४२॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थव
त… …ङ्क्तजयः । तत्र …तीनि स्थितं… …ते । विशेषाः सहाकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषि
ता… तानां प्रथमं रूपं हि ते… …ः मूर्तिर्भूमिः । स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी । सर्व
तोगतिः …काशः इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते । अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथा चोक्तं । एकजा
तिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति । सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं । द्विष्ठो हि समूहः प्र
त्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति । शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उ
भये देवमनुष्याः समूहस्य देवा एको भागः । मनुष्याः द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः स
च भेदाभेदविवक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघः । आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति स पुनर्द्विविधो युत
सिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च । युतसिद्धावयवः समूहो वनं संघ इति । अयुतसिद्धावयवः संघातः ॥

यत्का [illegible] [illegible]धः प्रतिष्ठेत्पर्यः [illegible] स्यव [illegible] तत्वधारणात् प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्वस्य
विपर्यासं च कर्मवि [illegible] माधिजमेव कर्मविधत् [illegible] सदृशयो भवति॥४३॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मान्वयार्थव
भावेष्वर्याणि तत्र [illegible] तिनिर्दिष्टं [illegible] विशेषाः शब्दकारादिभिर्धर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषि
ताः शिलाभूमिः [illegible] हिता [illegible] मूर्तिर्भूमिः। स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी। सर्व
वरणं [illegible] इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते। अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथा चोक्तं। एकजा
नस्वत्तामेषां धर्म [illegible] शनीयैरिति सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं। द्विष्ठो हि समूहः प्र
त्यस्तमितान्यवयवत्वसंयमादिर्भूतो वृक्ष [illegible] वनमिति। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उ
भयं नवत तत्सामान्यमात्रेणैको हि भागः। मनुष्याः द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः स
च भीयेतेति। स्वरूपं पुनः प्रकाश्यात [illegible] नां संघः। आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति स पुनर्द्विविधो युत
तः समूहो द्रव्यमिन्द्रियं तेषां तत्तीयं [illegible] वासमूहो वनं संघ इति। अयुतसिद्धावयवः संघातः॥ ४२

शरीरं हस्तः पर माणुरिति। अयुतसिद्धावयवभेदात तत्र धारणात्प्रकाशात्मनो बुद्धिसत्त्वस्य
स्तुतं। अथ किमेषां सूक्ष्मं रूपं तन्मात्रं ... सदयो भवति॥४४॥ स्थूलस्वरूपसूक्ष्मभेदेन यार्थव
सिद्धावयवभेदानुगतः समूहोऽयं ... विशेषाः सदकारादिभिधर्मैः स्थूलशब्देन परिभाषि
यास्थितिशीला गुणाः कार्य... मूर्तिर्भूमिः स्नेहो जलं वह्निरुष्णता वायुः प्रणामी॥ सर्व
तो गतिराकाश इत्येतत्स्वरूपशब्देनोच्यते। अस्य सामान्यस्य शब्दादयो विशेषाः तथा चोक्तं। एकजा
तिसमन्वितानामेषां धर्ममात्रव्यावृत्तिरिति सामान्यविशेषसमुदायोऽत्र द्रव्यं। द्विष्ठो हि समूहः प्र
त्यस्तमितभेदावयवानुगतः शरीरं वृक्षो यूथं वनमिति। शब्देनोपात्तभेदावयवानुगतः समूहः उ
भये देव मनुष्याः समूहस्य देवाः एको भागः। मनुष्याः द्वितीयो भागः ताभ्यामेवाभिधीयते समूहः स
च भेदाभेदविवक्षितः आम्राणां वनं ब्राह्मणानां संघः। आम्रवनं ब्राह्मणसंघ इति स पुनर्द्विविधो युत
सिद्धावयवोऽयुतसिद्धावयवश्च युतसिद्धावयवः समूहो वनं संघ इति। अयुतसिद्धावयवः संघातः॥ ५२

ष्ठाः॥ चतुर्थंतद्रूपंव्यवसायात्मकाःप्रक[illegible]क्रियास्थितिशीलागुणाः॥ एषांइं[illegible]याणिसाहंकाराणिप
रिणामः॥ पंचमंतद्रूपंगुणेषुयदनुगतं[illegible]षार्थवत्वमिति॥ पंचस्वेतेष्विंद्रियरूपेषुयथाक्रमंसंयमः॥
तत्रतत्रजयंकृत्वापंचरूपजयादि[illegible]यजयःप्रादुर्भवतियोगिनः॥४७॥ ततोमनोजवित्वंविकरण
भावःप्रधानजयश्च॥ कायस्यानुत्तमो[illegible]लाभोमनोजवित्वं॥ विदेहानामिंद्रियाणामभिप्रेतकाल
तत्परित्यागी = देशविषयापेक्षोवृत्तिलाभोविकर[illegible]भावःसर्वप्रकृतिविकारवशित्वंप्रधानजयइत्येतास्तिस्रः
सिद्धयोमधुप्रतीकाउच्यंते॥ एताश्च[illegible]रणपंचकस्वरूपजयादधिगम्यंते॥४८॥ सत्वपुरुषान्यता
ख्यातिमात्रस्यसर्वभावाधिष्ठातृत्व[illegible]ज्ञातृत्वंच॥ निर्धूतरजस्तमोमलस्यबुद्धिसत्वस्यवैशारद्ये
परस्यांवशीकारसंज्ञायांवर्तमानस्य[illegible]त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्ररूपप्रतिष्ठस्यसर्वभावाधिष्ठातृ
त्वं॥ सर्वात्मानोगुणाव्यवसायव्यवसेया[illegible]काःस्वामिनंक्षेत्रज्ञंप्रत्यशेषदृश्यात्मत्वेनोपस्थिता
इत्यर्थः॥ सर्वज्ञातृत्वंसर्वात्मनांगुणानां[illegible]न्तोदि[illegible]व्यपदेश्यधर्मत्वेनव्यवस्थितानामक्रमोपात्तदं

...विद्यादीनामत्यर्थः॥ इत्येषा ...क्लेशानाम् ... हेयानां प्राप्ययोग... वृत्तिः क्षीणक्लेशावंधनो वशी वि
हराति॥ ४९॥ तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यं॥ यदा चास्यैवं भवति क्लेशकर्मक्षये सत्वस्यायं
विवेकप्रत्ययः सत्वं च हेयपक्षे न्यस्तं पुरुषश्चापरिणामी शुद्धोन्यः सत्वादिति एवमस्य ततो विरज्य
मानस्य यानि क्लेशबीजानि दग्धशालिबीजकल्पानि अप्रसवसमर्थानि तानि सह मनसा प्रल
यं गच्छंति। तेषु प्रलीनेषु पुरुषः पुनरिदं तापत्रयं न भुंक्ते। तदेतेषां गुणानां मनसि कर्मक्लेश वि
पाकस्वरूपेण ... चरितार्थानां प्रतिप्रसवे पुरुषस्यात्यंतिको गुणवियोगः कैवल्यं।
तदा स्वरूपप्रतिष्ठा चितिशक्तिरेव पुरुष इति॥ ५०॥ स्थान्युपनिमं... स्मयाकरणं पुनरनि
ष्टप्रसंगात्॥ चत्वारः खल्वमी योगिनः प्रथमकल्पिको मधुभूमिकः प्रज्ञाज्योतिरतिक्रांतभाव
नीयश्चेति। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः भूतेंद्रियजयी तृतीयः
सर्वेषु भावितेषु भावनीयेषु कृतरक्षाबंधः कर्तव्यसाधनादिमांश्चतुर्थः यस्त्वतिक्रांतभावनीयः

तस्यचित्तप्रतिसर्गएकोर्थः।सत्वविशु[illegible]नुत्तमिप्रज्ञा।तत्रमधुमतींभूमिंसाक्षात्कुर्वतोब्राह्मणस्य
स्थानिनोदेवाःसत्वशुद्धिमनुप[illegible]स्थानैरुपनिमन्त्रयंते।भोइहास्यतांइहरम्यतांकमनीयोयं
भोगः कमनीयेयंकन्यारसायन[illegible]जरामृत्युंवाधतेवैहायसमिदंयानंअमीकल्पद्रुमाःपुण्यामं
दाकिनी।सिद्धामहर्षयः।उत्तमानुकू[illegible]अप्सरसः।दिव्येश्रोत्रचक्षुषीवज्रोपमःकायःस्वगुणैःसर्व
मिदमुपार्जितमायुष्मताप्रतिपद्य[illegible]इदमक्षयमजरममरस्थानंदेवानांप्रियमित्येवमभिधीय
मानःसंगदोषान्भाव[illegible]घोरेषुसं[illegible]गारेषुपच्यमानेनमयाजननमरणांधकारेविपरिवर्तमाने
न कथंचिदासादितःक्लेशतिमिरवि[illegible]शीयोगप्रदीपःतस्यचैतेतृष्णायोनयोविषयवायवःप्रति
पक्षाः।सखल्वहंलब्धालोकःकथमन[illegible]विषयमृगतृष्णयावंचितः।तस्यैवपुनःप्रदीप्तस्यसंसाराग्नेरात्मान २
मिंधनीकुर्यामिति।स्वस्तिवःस्वप्नोप[illegible]भ्यःकृपणजनप्रार्थनीयेभ्योविषयेभ्यइत्येवंविनिश्चितम
तिःसमाधिंभावयेत्।संगमकृत्वा[illegible]यंचपिनकुर्यात्।एवमहंदेवानामपिप्रार्थनीयइति।स्मयाद

यंसुस्थितंमन्यतयामृत्युनाकेशेषुगृहीत मिवात्मानंनभावयिष्यतीतितथाचास्यछिद्रांतरप्रेक्षीनि
त्यंयत्नोपचर्यः प्रमादोपलब्धविवरःक्लेशानुत्तंभयिष्यतिततश्चपुनरनिष्टप्रसंगः।एवमस्यसंग
स्मयावकुर्वतोभावितोर्थोदृढीभविष्यतिभावनीयश्चार्थोभिमुखीभविष्यतीति।।५१।।क्षणत
त्क्रमयोःसंयमाद्विवेकजंज्ञानं।यथापकर्षपर्यंतंद्रव्यंपरमाणुरेवंपरमापकर्षपर्यंतःका
लःक्षणः।यावतावासमयेनचलितःपरमाणुःपूर्वदेशंजह्यादुत्तरदेशमुपसंपद्येतसकालःक्ष — क्षणादिति
णःतत्प्रवाहाविच्छेदस्तुक्रमः।क्षणतत्क्रमयोर्नास्तिवस्तुसमाहारः।बुद्धिसमाहारोमुहूर्ताहोरा
त्रादयः।सखल्वयंकालोवस्तुशून्योपिबुद्धिनिर्माणःशब्दज्ञानानुपातीलौकिकानांवस्तुस्वरूप × व्युत्थितदर्शनानां ४
५५ इवावभासते।क्षणस्तुवस्तुपतितःक्रमावलंबी।क्रमश्चक्षणानंतर्यात्मातंकालविदःकालइत्या
चक्षतेयोगिनः।नचद्वौक्षणौसहभवतः।क्रमश्चनद्वयोःसहभुवोरसंभवात्पूर्वस्मादुत्तरस्यभाविनो
यदानंतर्यंक्षणस्यक्रमः।तस्माद्वर्तमानएवैकःक्षणःनपूर्वोत्तरक्षणाःसंतीति।तस्मान्नास्तितत्स ४८

माहारः। येतुभूतभाविनःक्षणास्तेपरि[illegible]मि[illegible]त्मानंनभावयिष्यतितिथा[illegible]क्षणेनकृत्स्नोलोकःपरि
णाममनुभवति।तत्क्षणोपारूढाःखल्व[illegible]भयिष्यतितितश्चपुन[illegible]तयोःक्षणतत्क्रमयोःसंयमात्तयोः साक्षा
त्करणंततश्च विवेकजंज्ञानं प्रादुर्भवति।तस्यविषयविशेषउपक्षिप्यते।जा।तिलक्षणदेशैरन्यता
नवच्छेदात्तुल्ययोःततः प्रतिपत्तिः।तुल्ययोर्देशलक्षणसारूप्येजातिभेदोऽन्यतायाहेतुःगौरि
यंवडवेयमितितुल्यदेशजातीयत्वेलक्षणमन्यत्वकरं।कालाक्षीगौःस्वस्तिमतीगौरितिद्वयोरा
मलकयोर्जातिलक्षणसारूप्याद्देशभेदोऽन्यत्वकरइदंपूर्वमिदमुत्तरमिति।यदातुपूर्वमाम
लकंअन्यव्यग्रस्यज्ञातुरुत्तरदेशेउपावर्त्यतेतदातुल्यदेशत्वेपूर्वमेतदुत्तरमेतदितिविभागा
नुपपत्तिः।असंदिग्धेनचतत्त्वज्ञानेनभवितव्यंइत्यतइदमुक्तंततःप्रतिपत्तिर्विवेकजाज्ज्ञानादिति।
कथं।उत्तरं।पूर्वामलकसहक्षणदेशोउत्तरामलकसहक्षणाद्देशाद्भिन्नः।तेचामलकेस्वदेशक्षा
णानुभवभिन्ने।अन्यदेशक्षणानुभवस्तुतयोरन्यत्वेहेतुरिति।एतेनदृष्टांतेनपरमाणोस्तुल्यजाति

तुल्य[illegible]देशस्य पूर्वपरमाणुदेशसह[सहच][illegible]। साक्षात्करणादुत्तरस्य परमाणोस्तद्देशानुपपत्तौ उत्तरस्य त
द्देशानुभवो भिन्नः [illegible] सहक्षण[illegible]दात्तु योगीश्वरस्यान्यत्वप्रत्ययो भवतीति। अपरे तु वर्णयन्ति
मतेऽपि= येंत्या विशेषास्तेऽन्यताप्रत्ययं कुर्वन्ति [illegible]। तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिजातिभेदश्चान्यत्वे
हेतुः। क्षणभेदस्तु योगिबुद्धिगम्य[illegible]ति। अत उक्तं मूर्तिव्यवधिजातिभेदाभावान्नास्ति मूलपृथ
क्त्वमिति वार्षगण्यः। तारकं [illegible] सर्वथाविषयमक्रमं चेति विवेकजं ज्ञानं। तारकमिति स्वप्र
तिभोत्थमनौपदेशिकमित्यर्थः। स[illegible]षयत्वान्नास्य किंचिदविषयीभूतमित्यर्थः। सर्वथाविषयं स
र्वमतीतानागतप्रत्युत्पन्नं सर्वपर्या[illegible] सर्वथा जानातीत्यर्थः। अक्रममित्येकक्षणोपारूढं सर्वथा गृ
ह्णातीत्यर्थः। एतद्धि विवेकजं ज्ञानं परि[illegible]मस्यैवांशो योगप्रदीपो मधुमतीं भूमिमुपादाय यावदस्य प
रिसमाप्तिरिति। प्राप्तविवेकज[illegible]ज्ञा[illegible]स्य प्राप्त[illegible]ज्ञानस्य वा। सत्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्य
मिति। यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बु[illegible]र[illegible]क्षणः न पूर्वावतरद[illegible]धिकारं दग्धक्लेशबीजं भवति।

45

तदा पुरुषस्य शुद्धिमात्रूप्यमिवाप [illegible] भ[illegible]णा[illegible]दा पुरुषस्योपचरितभोगाभावः शुद्धिः एतस्यामव
स्थायां कैवल्यं भवति ईश्वरस्यान [illegible] रस्य वा । विवेकजज्ञानभागिनः इतरस्य वा । न हि दग्धक्लेशवी
जस्य ज्ञाने पुनरपेक्षा काचिदस्ति [illegible] त्त्वशुद्धिद्वारेण एतत्समाधिजमैश्वर्यं ज्ञानं चोपक्रान्तं । परमा
र्थतस्तु ज्ञानाददर्शनं निवर्तते । तस्मि [illegible] त्तेन संतु नरे क्लेशाः क्लेशाभावात्कर्मविपाकाभावः चरिता
धिकाराश्चैतस्यामवस्थायां गुणा [illegible] रुषस्य पुनर्दृश्यत्वेनोपतिष्ठंते तत्पुरुषस्य कैवल्यं तदा पुरु
षः स्वरूपमात्रज्योतिरमलः केवल [illegible] भवति ॥ ॥ इति पातंजले सांख्यप्रवचने विभूतिपादस्तृतीयः
॥ छ ॥ जन्मौषधिमंत्र तपःसमाधि [illegible] ः सिद्धयः ॥ १ ॥ देहांतरिता जन्मसिद्धिः । औषधिभिः सुरभवनेषु
रसायनेनेत्येवमादिः मंत्रैराकाश [illegible] नमणिमादिलब्धिः । तपसा संकल्पसिद्धिः का । मरूपी यत्र त
त्र कामग इत्येवमादि समाधिजाः सि [illegible] यो व्याख्याताः । तत्र कायेंद्रियाणामन्यजातिपरिणतानां । जा
[illegible] णामः प्रकृत्यापूरात् ॥ २ ॥ पूर्वपरिणामापाये उत्तरपरिणामोपजनः तेषामापूरादपूर्वावयवा

नय...रापूरेणेति।कार्येंद्रियप्रकृतयश्चस्वंस्वंविकारमनुगृह्णंति।आपूरेणधर्मादिनिमित्तमपेक्ष
माणाइति।निमित्तमप्रयोजकंप्रकृतीनांवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवत्॥३॥नहिधर्मादिनिमित्तंत
त्प्रयोजकंप्रकृतीनांभवति।नकार्येणकारणंप्रवर्त्यतइतिकथंतर्हिवरणभेदस्तुततःक्षेत्रिकवत्।
यथाक्षेत्रिकःकेदारादपांपूर्णात्केदारांतरंपिप्लावयिषुःसमंनिम्नंनिम्नतरंवानापःपाणिनाप
कर्षति।आवरणंत्वासांभिनत्तितस्मिन्भिन्नेस्वयमेवापःकेदारांतरमाप्लावयंति।तथाधर्मःप्रकृ
तीनामावरणमधर्मंभिनत्तितस्मिन्भिन्नेस्वयमेवप्रकृतयःस्वंस्वंविकारमाप्लावयंति।यथावासएव
क्षेत्रिकःतस्मिन्नेवकेदारेनप्रभवत्यौदकान्भौमान्वारसान्धान्यमूलान्यनुप्रवेशयितुंकिंत
र्हिमुद्गगवेधुकश्यामाकादींस्ततोऽपकर्षति।अपकृष्टेषुतेषुस्वयमेवरसाधान्यमूलान्यनुप्रविशं
ति।तथाधर्मोनिवृत्तिमात्रेकारणमधर्मस्य।शुद्ध्यशुद्ध्योरत्यंतविरोधात्।नतुप्रकृतिप्रवृत्तौधर्मोहे
तुर्भवतीति।अत्रनंदीश्वरादयउदाहार्याः।विपर्ययेणाप्यधर्मोधर्मंबाधते।ततश्चाशुद्धिपरिणामइति

46

४६

तत्रापि नकुषाजगरादय उदाहार्याः। [illegible]तयोगी बहून्कायान्निर्मिमीते तदा किमेकमनस्कास्ते भवंति।
अथानेकमनस्का इति। निर्माणचि[illegible]स्मितामा[illegible]त्॥४॥ अस्मितामात्रं चित्तकारणमुपादाय निर्मा
णचित्तानि करोति ततः सचित्तानि[illegible]ीति। प्रवृत्तिभेदे प्रयोजकं चित्तमेकमनेकेषां॥५॥ बहूनां चि
त्तानां [illegible] कथमेकचित्ताभिप्रायपु[illegible]ा प्रवृत्तिरिति सर्वचित्तानां प्रयोजकं चित्तमेकं निर्मिमीते त
तः प्रवृत्तिभेदे। तत्र ध्यानजमनाश[illegible]। पंचविधं निर्माणचित्तं जन्मौषधिमंत्रतपःसमाधिजाः सि
द्धय इति। तत्र यदेव ध्यानजं चित्तं त[illegible]नाशयं तस्यैव नास्ति आशयो रागादिप्रवृत्तिः नातः पुण्यपा
पाभिसंबंधः क्षीणक्लेशत्वाद्योगिनः [illegible] इतरेषां तु विद्यते कर्माशयः। यतः। कर्माशुक्लाकृष्णं योगिनः
त्रिविधमितरेषां। चतुष्पात्खल्वियं [illegible]जातिः। कृष्णा शुक्लकृष्णा। शुक्ला। अशुक्लाकृष्णा चेति। तत्र कृ
ष्णा दुरात्मनां। शुक्लकृष्णा बहिःसाधन[illegible]ात्तत्र परपीडानुग्रहद्वारेण कर्माशयप्रचयः। शुक्ला तपःस्वा
ध्याय ध्यानवतां सा हि केवलं मनसि[illegible]त्तत्वाद बहिःसाधनाधीना न परान्पीडयित्वा भवति। अशु

काश्ते। ऽसंन्यासिनां क्षीणक्लेशानां चरमदेहानामिति। तत्राशुक्लं योगिन एव संन्यासाद कृष्णं चा
नुपादानात् इतरेषां तु भूतानां पूर्वमेव त्रिविधमिति॥७॥ ततस्तद्विपाकानुगुणानामेवाभिव्यक्तिर्वा
सनानां॥ ततस्तत इति त्रिविधात्कर्मणस्तद्विपाकानुगुणानामेवेति यज्जातीयस्य कर्मणो यो विपाकः तस्या
नुगुणा या वासनाः कर्मविपाकमनुशेरते तासामेवाभिव्यक्तिः। न हि दैवं कर्म विपच्यमानं नारकति यो० २
५७ र्यङ्मनुष्यवासनाभिव्यक्तिनिमित्तं भवति। किंतु दैवानुगुणा एवास्य वासना व्यज्यंते। नारकतिर्यङ्
मनुष्येषु चैवं समानश्चर्चः॥८॥ जातिदेशकालव्यवहितानामप्यानंतर्यं स्मृतिसंस्कारयोरेकरूप
त्वात्। वृषदंशविपाकोदयः स्वव्यंजकांजनाभिव्यक्तः। स यदि जातिशतेन वा दूरदेशतया वा कल्प
शतेन वा व्यवहितः पुनश्च स्वव्यंजकांजन एवोदियात् द्रागित्येवं पूर्वानुभूतवृषदंशविपाकाभिसंस्कृ
ता वासना उपादाय व्यज्येत। कस्मात्। यतो व्यवहितानामप्यासां सदृशं कर्माभिव्यंजकं निमित्तीभूत
मित्यानंतर्यमेव कुतश्च स्मृतिसंस्कारयोरेकरूपत्वात्। यथानुभवास्तथा संस्काराः। ते च कर्मवासनानु
४७

पायथाचवासनास्तथास्मृतिरिति ... तिदेशकालव्यवहितेभ्यः संस्कारेभ्यः स्मृतिः स्मृतेश्च पुनः सं
स्कारा इत्येवमेते स्मृतिसंस्काराः क ... भवशाद्व्यज्यंते। अतश्च व्यवहितानामपि निमि
त्तनैमित्तिकभावानुच्छेदादानंतर्यमे ... सिद्धमिति॥ ॥ तासामनादित्वं चाशिषो नित्यत्वात्॥ ॥ ता
सां वासनानामाशिषो नित्यत्वादन ... त्वं येयमात्माशीर्मा न भूवं भूयासमिति सर्वस्य दृश्यते सा न स्वा
भाविकी। कस्मात्। जातमात्रस्यानु ... मरणधर्मकस्य द्वेषदुःखानुस्मृतिनिमित्तो मरणत्रासः कथं
भवेत्। न च स्वाभाविकं वस्तु निमित्त ... दत्ते। तस्मादनादिवासना ... विद्धमिदं चित्तं निमित्तवशात्का
श्चिदेव वासनाः प्रतिलभ्य पुरुषस्य भ ... योपावर्तत इति। घटप्रासादप्रदीपकल्पं संको ... चविकाशि
चित्तं शरीरपरिमाणाकारमात्रमिति ... रे प्रतिपन्नाः। तथा चांतराभावः संसारश्च युक्त इति। वृत्तिरे
वास्य विभु ... नः संकोचविकाशिनी ... चार्यः। ... च्च धर्मादिनिमित्तापेक्षं। निमित्तं च द्विविधं बाह्यमाध्या
... शरीरादिसाधनापेक्षं बाह्यं स ... दानाभिवादनादि। चित्तमात्राधीनं श्रद्धा ... द्याध्यात्मिकं तथा।

कात्तं . येषां [illegible] दयोध्यापिनां विहाराः ते [illegible] साधननिरनुपेक्ष्यदात्मानः प्रकृष्टं धर्ममभिनिवर्त्त-
यन्ति तथा मानस बलीयः । कथं ज्ञान वैराग्ये केनातिशय्येते । दंडकारण्यंच चित्तबल व्यतिरेकेण
कः शारीरेण कर्मणा शून्यं कर्त्तुमुत्सहेत । समुद्रमगस्त्यवद्वा पिबेत ॥ ११ ॥ हेतुफलाश्रयालंबनैः
संगृहीतत्वादेषामभावे तदभावः । हेतुर्धर्मात्सुखं अधर्माद्दुःखं सुखाद्रागो दुःखाद्द्वेषः ततश्च प्र-
यत्नस्तेन मनसा वाचा कायेन वा परिस्पंदमानः परमनुगृह्णाति [illegible] हंति वा ततः पुनर्धर्माधर्मौ
सुखदुःखे रागद्वेषाविति प्रवृत्तमिदं षडरं संसारचक्रं अस्य [illegible] प्रतिक्षणमावर्तमानस्याविद्या ने-
त्री मूलं सर्वक्लेशानामित्येष हेतुः । फलं तु यमाश्रित्य यस्य प्रत्युत्पन्नता धर्मादेः न ह्यपूर्वोपजनः
मनस्तु साधिकारमाश्रयो वासनानां । न ह्यवसिताधिकारे मनसि निराश्रया वासनाः स्थातुमुत्स-
हंते । यदभिमुखीभूतं वस्तु यां वासनां [illegible] क्ति तस्यास्तदालंबनं । एवं हेतुफलाश्रयालंबनै-
रेतैः संगृहीताः सर्वा वासना एषामभावे तत्संश्रयाणामपि वासनानामभावः । नास्त्यसतः संभ-

48

वोनचास्तिसमतोविनाशइति। इव[...]संभवंत्पः कथंनिवर्तिष्यंतेवासना इति। अतीतानाग
रूपतोऽस्त्यध्वभेदाद्धर्माणां। भविष्य[...]कमनागतंअनुभूतव्यक्तिकमतीतंस्वव्यापारोपारूढंवं
र्तमानं। त्रयंचैतद्वस्तुज्ञानस्यज्ञेयं[...]चैतत्स्वरूपतोनाभविष्यत्नेदंनिर्विषयंज्ञानमुदपत्स्यत
तस्मादतीतानागतंस्वरूपतोऽस्ती। [...]चभोगभागीयस्यवाऽपवर्गभागीयस्यवाकर्मणः फलमु
त्पित्सुर्यदिनिरुपाख्यमिति तदुद्दे[...]तेननिमित्तेनकुर्[...]हं[...]युज्येत। समतस्यफलस्य
निमित्तंवर्तमानीकर[...]मर्थना[...]ननेसिद्धंनिमित्तेनेभि[...]स्यविशेषानुग्रहणंकुरुते
नापूर्वस्तुत्पादय[...]चीचानेक[...]भावः तस्यचाध्वभेदेनधर्माः प्रत्यवस्थिताः। लक्षणावर्त
कारमाश्रयोव यतोऽस्तिए[...]तीतमनागतंचकथंतर्हि स्वेनैवव्यंग्येनस्वरूपेणानागत
मा[...]। यदभिमुखीभूतंवस्तुयो[...]स्वरूप[...]तामितिवर्तमानस्यैवाध्वनः स्वरूपव्यक्तिरितिनसाभवति
भ्वा[...]
ति[...]संगृहीताः सर्वश्चासनाए[...]
स्यचाध्वनः समयेद्वाव्यालोक्यधर्मिसमन्वागतोभवतएवेतिनाभूत्वाभाव

स्वरूप[illegible] [illegible]त्ययोधयापिन[illegible] सूक्ष्मागुणात्मान[illegible]ध न[illegible]ध्वमीत्यधानोधर्मावर्तमानाव्यक्तात्मा
नो[illegible]तथा[illegible]नसदलीय[illegible]॥ क[illegible]षडविशेषरूपा[illegible] [illegible]वमिदंगुणानांसन्निवेशविशेषमात्रमितिपर
मार्थ[illegible]रीरेणकर्मणाशू[illegible]यंक[illegible]स्त्रानुशासनं। गुणानांपरमंरूपंनदृष्टिपथमृच्छति। यत्तुदृष्टिपथं
प्राप्तं[illegible]माधेव[illegible]भावेतन[illegible]ति। यदातुसर्वेगुणाः कथमेकः शब्दएकमिंद्रियमिति। परिणामैकत्वाद्व
स्तुतत्वं॥१४॥ प्रख्याक्रियास्थितिशीलानांगुणानांग्रहणात्मकानां[illegible]णभावेनेकःपरिणामःश्रोत्र
मिंद्रियं। ग्राह्यात्मकानांशब्दभावेनैकःपरिणामःशब्दोविष[illegible] [illegible]दीनांमूर्तिसमानजातीयाना
मेकःपरिणामःपृथिवीपरमाणुः तन्मात्रावयवःतेषांचैकःपरिणामःपृथिवीगोवृक्षःपर्वतइति। एवमा
दि[illegible]तांतरेष्वपिस्नेहौष्ण्यप्रणामित्वावकाशदानान्युपादायसामान्यमेकविकारारंभःसमाधेयः॥ नास्त्य
र्थोविज्ञानविसहचरो[illegible]ज्ञानमर्थविसहचरंस्वप्नादौकल्पितमित्यनयादिशायेवस्तुस्वरूपमपह्नुव
तेज्ञानपरिकल्पनामात्रंवस्तुस्वप्नविषयोपमंनपरमार्थतोस्तीतियआहुःतेतथे[illegible]प्रत्युपस्थि

४८

यथेतराणीन्द्रियाणि शब्दादयश्च दृश्यत्वान्न स्वाभासानि तथा मनोपि प्रत्येतव्यं । न चाग्निरत्र दृष्टांतः ।
नह्यग्निरात्मरूपमप्रकाशं प्रकाशयतीति चकारश्चायं प्रव [illegible] योगे [illegible] न च रूपमात्रेस्ति
योगः किंच स्वाभासं चित्तमित्यप्यर्थमेव कस्यचिदिति श [illegible] तद्य [illegible] तिष्ठं श्चाकाशोमित्य
प्रतिष्ठमेवेत्यर्थः स्वबुद्धिप्रचारप्रति संवेदनात्मत्वान्मा प्रह्मार्हृश्यते [illegible] लोकं अमुत्र मे रागो
अमुत्र मे क्रोध इत्येतत्स्वबुद्धेरग्रहणे न युक्तमिति । एवं [illegible] हत [illegible] धारा । न चैकस्मिन् क्षणे
[illegible] धारणं युक्तं क्षणिकवादिनो यद्रूवनमेव क्रिया [illegible] रकमित्यपि सु पदार्थस्यापा [illegible]
स्वस्य निरुद्धं चित्तं चित्तांतरेण समनंतरेण गृह्यत इति । चित्तांतरदृश्ये हि बुद्धिबुद्धेरतिप्रसंगः स्मृतिसंकर
श्च ॥ २१ ॥ [illegible] रेण गृह्येत बुद्धि [illegible] बुद्धिः केन गृह्यते [illegible] पयामाप्यनवस्थेति प्रतिप्र
सहचरो [illegible] बुद्धीनामनुभवानां [illegible] तया ततः [illegible] संकरश्चैकस्मात्
संगः व्याप्ति [illegible] कल्पनामात्रं [illegible] केः [illegible] वेदितारं [illegible] मनपरम पद्भिर्वैनाशिकैः सर्व [illegible] कलंकितं तेनु भोक्त्व
नवस्तो [illegible] मात्रा [illegible] पिपरिकल्पि [illegible] सि [illegible] मत्वोपपत्तांश्चात्के
क [illegible]

धा [illegible] ध्ये [illegible] चात्योर्धम [illegible]
न्तुत्पा [illegible] ह्मागुणात् [illegible] अस्पातीन [illegible] निर्वेदाय विरागाय
[illegible] मानसदलीयः [illegible] किंमहात् [illegible] षद्रूपी [illegible] पुरुकामलस्प [illegible] मोक्षा [illegible] कुर्वते। सांख्ययो
गादयस्तु [illegible] कर्मणा [illegible] कारमुपन [illegible] लीतिकिणा चितेरप्र [illegible]
कमायास्तो [illegible] सं [illegible] नं ॥२॥ अपरिणामि [illegible] हि भोक्तृत्वं किं प्रति [illegible] पति
[illegible] मिन्द्रप्रतिमसंक्रान्तेन वत्त [illegible] तति। तस्य [illegible] यद्वस्तु [illegible] पायबुद्धि [illegible]
कारमाक्षतया बुद्धिरूपविशिष्टादि [illegible] निश्चतिरव्याय [illegible] नपातात्वं न वि [illegible]
नैवाध्यकारं कुरुत्रयोनोदयीनां [illegible] मिति [illegible] मवशिष्टांकव [illegible] दयंत
इति। अतश्चैतदभ्युपगम्यते [illegible] परकं चित्तं सर्वार्थ ॥३॥ मनो हि [illegible] नार्थेन [illegible]
स्वयं च विषयत्वात् विषयि [illegible]
षय विषयि निर्भासं चे [illegible] चेतन [illegible]
टिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते। त [illegible] नेन चित्त [illegible] दिवं चेतन [illegible] अपरे चि

नायमेकान्तः। कथमस्ति प्रश्न एकां[illegible]यः। सर्वो जातो मरि[illegible]त्वा जनिष्यते। ओं भो इति। अथ सर्वो
जातो मरिष्यति मृत्वा जनिष्यते[illegible]भज्य वचनीयमेतत्। प्र[illegible]तख्यातिः क्षीणतृष्णः कुशलो न जनि
ष्यत इतरस्तु जनिष्यते। तथा मनुष्यजातिः श्रेयसी न वा श्रेयसीति एवं परिपृष्टे विभज्य वचनीयः प्रश्नः प
शूनुद्दिश्य श्रेयसी देवानृषीनधिकृत्य नेति। अयं त्ववचनीयः प्रश्नः संसारोऽयमन्तवानथानन्त इति। कुश
ल[illegible]स्ति संसारक्रमपरिसमाप्तिः नेतरस्येति अन्यतरावधारणे दोषः। तस्माद्व्याकरणीय एवायं प्रश्न इति।
[illegible]धिकारक्रमपरिसमाप्तौ कैवल्यमुक्तं तत्स्वरूपमवधार्यते। पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः
[illegible] स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥३४॥ कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः का
[illegible]रणात्मना[illegible]त्ताति[illegible]स्वरूपप्रतिष्ठा पुनर्बुद्धिसत्वानभिसंबन्धात्पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला
[illegible]कविचो षापन्नेद[illegible]॥ [illegible]ता॥ ॥इति श्री[illegible]योगशास्त्रे सांख्यप्रवचने वेदव्यासभाष्ये कै
[illegible]पादः[illegible]वेन चान्वभूत[illegible]ति ॥ ॥ पन्[illegible]षमपञ्चविक्रमाङ्केगते सति। पञ्चोषडूक्षपंचम्यामति
[illegible]ना[illegible]योश्मनोर[illegible]पायनमा[illegible]ते। कविस[illegible] त्यर्थं एतत्पुस्तकं लक्ष्मीपतिमस्तु। ७४